

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ПОЗИТИВІЗМ)

Упорядник
Х. М. Стельмах

Хрестоматія
для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
напряму підготовки «Мова і література (польська)»

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2013

УДК 821.162.1(091)»18»(076.6)

ББК Ш5(4пол)53 я73

I 90

Рецензенти:

Іван Лучук, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту Івана Франка НАН України;

Довжок Тетяна, кандидат філологічних наук, асистент каф. польської філології Київського університету імені Тараса Шевченка

Рекомендовано до друку

Вченою радою філологічного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка.

Протокол № 2 від 19 березня 2013 року

I 90 Історія польської літератури (позитивізм) : хрестоматія /
упорядник Х. М. Стельмах. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013.
– 110 с.

Хрестоматія містить фрагменти критичних, історико-літературних та художніх творів, які використовують під час вивчення навчальної дисципліни «Історія польської літератури (Позитивізм)». Запропоновані тексти мають на меті сприяти систематизації та кращому засвоєнню матеріалів курсу, підготовці до практичних занять з літератури цієї епохи, формуванню навичок аналізу та інтерпретації художніх творів.

Призначений для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму підготовки «Мова і література (польська)» денної та заочної форми навчання.

УДК 821.162.1(091)»18»(076.6)

ББК Ш5(4пол)53 я73

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2013

© Стельмах Х. М., 2013

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Charakterystyka epoki pozytywizmu w Polsce. Tło historyczne	7
1.1. Ramy czasowe	7
1.2. Krótkie kalendarium epoki	7
1.3. Powstanie styczniowe	8
1.4. Sytuacja w zaborach po powstaniu styczniowym	10
1.5. Cenzura	12
2. Pozytywizm – geneza i filozofia	14
2.1. Pochodzenie i niejednoznaczność terminu	14
2.2. Zaplecze filozoficzne	16
2.3. Modele światopoglądowe	18
3. Program polskiego pozytywizmu	20
3.1. Zasadnicze hasła polskiego pozytywizmu	20
3.1.1 Praca organiczna	20
3.1.2 Praca u podstaw	22
3.1.3 Emancypacja kobiet	23
Eliza Orzeszkowa: Kilka słów o kobietach (fragment)	24
3.1.4 Asymilacja	29
Eliza Orzeszkowa: O Żydach i kwestii żydowskiej (fragment)	29
3.2. Pozytywizm warszawski	33
4. Programy i debaty literackie epoki pozytywizmu	34
Pozytywizm wobec romantyzmu. Spór „młodej” i „starej” prasy	34
Aleksander Świętochowski: My i Wy (fragment)	36
Piotr Chmielowski: Utylitaryzm w literaturze (fragment)	38
5. Poezja czasów niepoetyckich	42
5.1. Epoka „zmarnowanych” poetów	42
5.2. Program poezji pozytywistycznej	44
5.3. Adam Asnyk	44
5.4. Maria Konopnicka	49
5.5. Felicjan Faleński	52

5.6. Wiktor Gomulicki	52
6. Pozytywizm i realizm	55
6.1. Poetyka utworów realistycznych	55
6.2. Pozytywistyczny obraz świata	57
6.3. Program prozy tendencyjnej	58
7. Twórczość Marii Konopnickiej	61
Nasza szkapca	62
8. Twórczość Elizy Orzeszkowej	63
8.1. Dobra pani. A...B...C...	64
8.2. Nad Niemnem. Wielka księga domu polskiego	65
Czesław Miłosz.	65
Uzupełnienie do wiersza.	67
9. Twórczość Bolesława Prusa	71
9.1. Kamizelka. Katarynka.	72
9.2. Lalka – powieść nie tylko z wielkich pytań epoki	73
Olga Tokarczuk: Lalka i perła (fragment)	74
10. Twórczość Henryka Sienkiewicza	78
10.1. Janko Muzykant	80
10.2. Trylogia. „Ogniem i mieczem” i mit narodowy	81
10.3. Niezwykła popularność Sienkiewicza	86
10.4. Spór o Sienkiewicza	88
Witold Gombrowicz: Sienkiewicz	88
Ogniem i mieczem – powieść z dawnych lat Henryka Sienkiewicza (<i>ocenił Bolesław Prus</i>) (fragment)	91
Henryk Sienkiewicz: O powieści historycznej (fragment)	94
11. W kręgu naturalizmu	102
11.1. Model literatury naturalistycznej:	102
11.2. Gabriela Zapolska. Moralność pani Dulskiej	103
Literatura.	105
Список художніх творів, обов’язкових для прочитання	107
Рекомендовані твори	107
Питання до іспиту.	108

Вступ

Література епохи, за якою у польському літературознавстві закріпився термін «позитивізм» – період у польській літературі, тісно пов'язаний із політичними подіями у тогочасній Польщі, період гострих дискусій стосовно розуміння суті та функцій літератури; формування нових засад і завдань літератури та культури, нових літературних напрямів – реалізму та натуралізму; змін літературних тем – на соціальні, життя простої людини, реального відображення дійсності. Ці процеси відбувалися на тлі критичного осмислення історії, орієнтації на західноєвропейську філософію (із пристосуванням до проблем польського суспільства), критики та майже повного заперечення здобутків попередньої епохи, створення нової концепції письменника – уважного спостерігача життя, який втручається у суспільні процеси.

Навчальної та довідкової літератури щодо позитивізму є чимало, тому існує потреба допомогти студентові-полоністові зорієнтуватися та не розгубитися у пошуках і систематизації потрібної інформації.

У хрестоматії зібрано й укладено критичні та художні (поетичні) тексти польською мовою з історії польської літератури та суміжних дисциплін, із врахуванням специфіки викладання історії польської літератури як профілюючого предмета, потреб навчальної дисципліни та розподілу аудиторного часу.

Структура методичного видання відповідає навчальній програмі курсу, що зумовило розподіл навчального матеріалу за 11 темами (циклами), які вивчають протягом 34 аудиторних годин у VI семестрі. Архітектоніка навчальної праці передбачає збалансоване подання основної інформації про історичний контекст літературної епохи, її світоглядних течій, філософського підґрунтя, основних представників літературного періоду, вибраних творів художньої літератури (поезій), фрагментів літературно-критичних та публіцистичних творів, що належать до програмних текстів польського позитивізму. Основну частину становлять фрагменти сучасних критико-літературних текстів, які допомагають визначи-

ти місце певного твору в системі історико-літературного процесу, їх суспільну та духовно-естетичну вартість. У темах про творчість окремих письменників вміщено також невеликі біографічні довідки та короткі відомості про їхні найважливіші твори. До змісту видання додано також перелік художніх творів з курсу, обов'язкових для прочитання, запитання до іспиту.

Заняття з літератури в університеті – це постійна співпраця викладача й студента. Тому навчальне видання пропонує проблемні дискусійні питання, пошуково-дослідницькі завдання. До кожного розділу упорядник пропонує завдання та запитання, які не лише допоможуть студентові удосконалювати навички літературознавчого аналізу, а й стимулюватимуть до творчих і наукових пошуків. Особливу увагу в інтерпретації художніх творів приділено літературним паралелям, залученню художніх та літературно-критичних текстів з інших епох, що допомагає побачити актуальність літературного твору не лише з перспективи XIX століття (йдеться, наприклад, про інтерпретації роману «Над Німаном» Ч. Мілошем, есе О. Токарчук про роман «Лялька» тощо).

Навчальний зміст методичного видання не є вичерпним; запропоновані тексти мають на меті структурувати працю студента, скеровують до пошуку повнішої та детальнішої інформації. Спосіб викладу матеріалу, поданий у виданні, створює умови для пізнавальної активності студентів, їхнього самовираження, творчого висловлення їхніх естетичних позицій.

1. CHARAKTERYSTYKA EPOKI POZYTYWIZMU W POLSCE. TŁO HISTORYCZNE

1.1. Ramy czasowe

Kiedy zaczął się pozytywizm? Zwykle historycy za początek tej epoki stawiają datę 1864 r. Powstanie styczniowe było bowiem nie tylko momentem przełomowym w historii narodu i spowodowało istotne zmiany w jego świadomości, ale też boleśnie naznaczyło życiorysy wielu późniejszych pisarzy, publicystów czy społeczników, pobudzając ich do pracy na rzecz kraju. O wiele trudniej jest wskazać datę końcową pozytywizmu. Można powiedzieć, że kres tej epoki wyznaczyły narodziny nowych partii i trendów politycznych (PPS, SDKPiL, Ligi Narodowej, Stronnictwa Ludowego), a także wejście na scenę nowych twórców – Kazimierza Przerwy-Tetmajera, Jana Kasprowicza, Stefana Żeromskiego, Władysława Reymonta, Waława Berenta. Przełom ten z pełną siłą ujawnił się w 1895 r. i ta data została przez historyków literatury wybrana jako zamykająca epokę pozytywizmu. Nastąpiła Młoda Polska.

(Pozytywiści polscy // Historia Polski. Ostatnie lata w niewoli. – Warszawa : DeAgostini, 2005. – S. 148).

1.2. Krótkie kalendarium epoki

1844 r.

„Rozprawa o duchu filozofii pozytywnej” A. Comte’a.

1864 r.

Upadek powstania styczniowego. Początek epoki pozytywizmu.

1870 r.

Pozytywizm warszawski staje się ideologią inteligencji i części burżuazji.

1870 r.

„Kilka słów o kobietach” E. Orzeszkowej.

1871 r.

A. Świętochowski publikuje manifest pozytywistyczny „My i Wy”.

1872 r.

Powstanie „Niwy”.

1878 r.

E. Orzeszkowa wydaje „Meira Ezofowicza”.

1878 r.

Debiut M. Konopnickej.

1884 r.

H. Sienkiewicz publikuje „Ogniem i mieczem”.

1888 r.

E. Orzeszkowa wydaje „Nad Niemnem” – jedną z najważniejszych powieści pozytywistycznych.

1890 r.

Wydanie książkowe „Lalki” B. Prusa – arcydzieła XIX-wiecznej powieści.

1891 r.

Pierwsze dzieła autorów zwiastujących nową epokę – K. Przerwy-Tetmajera i S. Żeromskiego.

1893 r.

Powstanie Ligi Narodowej.

1898 r.

Artur Górski publikuje „Młodą Polskę”.

1.3. Powstanie styczniowe

Młody car Aleksander II na terenie całego imperium wprowadził ograniczone reformy (m.in. zniósł pańszczyznę w całym państwie, z wyjątkiem Królestwa Polskiego). W Warszawie mianował szefem rządu polskiego arystokratę Aleksandra Wielopolskiego. Ten zabrał

się za reformy – spolonizował szkolnictwo, oczynszował chłopów (w dobrach państwowych). Jednocześnie wzmógł terror policyjny wobec zwolenników niepodległości. Pomysł Wielopolskiego na reformy bez pytania o zdanie samych Polaków okazał się fiaskiem. Przez dwa lata, podczas nieustających demonstracji wspieranych przez księży, pastorów i rabinów, dokonywało się odrodzenie moralne narodu.

Wolność albo śmierć! – wobec takiego hasła reformy szefa rządu, których ceną była całkowita uległość wobec caratu, wyglądały wręcz śmiesznie. Polacy chcieli powstania. Różnili się jednak między sobą w kwestii zasadniczej – kiedy? Ugrupowanie „czerwonych” (do tej grupy należeli polscy oficerowie wojsk carskich, młoda inteligencja, uczniowie, drobna szlachta – była to grupa liczna, ale nieposiadająca własnych środków materialnych) było gotowe od razu chwycić za broń. „Biali” (do tej grupy należeli arystokracja, średnia szlachta, bankierzy) z kolei uważali, że powstanie trzeba dobrze przygotować, zgromadzić broń, szkolić ludzi, a carskie reformy „brać, ale nie kwitować”. Wielopolski postanowił aresztować konspiracyjną młodzież i wcielić ją siłą do carskiego wojska. Zagrożeni tą „branką” uciekali do lasów. Była połowa stycznia, przy trzaskającym mrozie ciężko było ukrywać się w lesie. W taki sposób, przedwcześnie nawet dla „czerwonych”, wybuchło największe polskie powstanie.

Od początku wszystko zapowiadało się źle. Nieliczne oddziały powstańcze miały przeciw sobie 100 tys. żołnierzy rosyjskich. Fatalne uzbrowienie wymusiło rodzaj walki – partyzantkę leśną. Nie pomagały fachowe dowództwo Mariana Langiewicza czy rozważa i umiejętności organizacyjne Romualda Traugutta. Sukcesu nie było... Ostateczny cios powstaniu zadał ... carski ukaz (dekret) o uwłaszczeniu, nadający ziemię na podobnych warunkach jak powstańcy, tylko że łatwiejszy w realizacji. W maju 1864 roku skończyło się powstanie. Represje carskie były niezwykle brutalne – złapanych powstańców rozstrzeliwano lub zsyłano na Syberię (wystarczyła sama sympatia do powstania). Rabowano, niszczone majątki, konfiskowano je. Rozpoczęto likwidację resztek odrębności Królestwa Polskiego, zniknęła nawet jego nazwa (odtąd był to Kraj Nadwiślański). W szkołach i urzędach wprowadzono

język rosyjski, w 1872 roku zakazano w szkołach używania języka polskiego (nawet na przerwach).”

(Szymanowski G. *Historia ludzi. Od renesansu do rewolucji październikowej* / G. Szymanowski, W. Bobiński. – Kraków : Znak, 2001. – S. 219–221).

1.4. Sytuacja w zaborach po powstaniu styczniowym

Ludność zamieszkująca **zabór rosyjski**, nazywany już nie Królestwem Polskim, lecz Krajem Nadwiślańskim, poddawana była brutalnej **rusyfikacji**. Była ona bezpośrednim efektem upadku powstania styczniowego. W latach 1864–1914 oficjalnie obowiązywał na tym terenie stan wojenny. W omawianym okresie cenzura rosyjska miała prawo do tłamszenia wolności słowa, a w polskich szkołach język rosyjski całkowicie wyparł polszczyznę. Szkoła Główna została przekształcona w Carski Uniwersytet Warszawski.

Jednak nie były to jedyne konsekwencje za próbę wyzwolenia się spod niewoli. Polska szlachta została bardzo wysoko opodatkowana, ziemie rozparcelowane, wszelkie możliwe stanowiska urzędowe obsadzone przez Rosjan. Wszelkie przejawy autonomii, jakimi mogły się cieszyć ziemie Królestwa Polskiego zostały brutalnie odebrane.

Dodatkowo car w 1864 roku, aby skonfliktować chłopów ze szlachtą wydał nakaz uwłaszczenia tych pierwszych. Przez to przedstawiciele najniższej warstwy społecznej stracili zapał do walki o niepodległość, ponieważ wreszcie zyskali upragnioną wolność osobistą. Z czasem okazało się, iż dekret carski był dla chłopów wyrokiem skazującym ich na nędzę. Uwłaszczenie zapoczątkowało migrację „za chlebem” mieszkańców wsi do ośrodków miejskich lub za granicę (popularne wówczas stały się wyjazdy emigracyjne do Ameryki). W miastach, dzięki napływowi ludności wiejskiej, powstała nowa grupa społeczna – proletariatus.

Nie tylko najubożsi, ale i „wysadzeni z siodła”, czyli pozbawieni majątku szlachcice, musieli ratować się ucieczką do miast. Dzięki temu powstała inna warstwa społeczna – inteligencja, zajmująca się

takimi profesjami jak: dziennikarstwo, nauczycielstwo, medycyna czy adwokatura.

Jeśli w zaborze rosyjskim intensyfikacji uległ proces rusyfikacji polskiego społeczeństwa, to w **zaborze pruskim** analogicznie nasiliła się **germanizacja**. **Kulturkampf**, czyli zapoczątkowana przez kanclerza Bismarcka walka o kulturę niemiecką, oznaczała represję oraz ucisk wobec wszelkich przejawów polskości. Wszystkie najważniejsze stanowiska na ziemiach zaboru zostały obsadzone niemieckimi urzędnikami, w szkołach obowiązywał tylko język niemiecki. Obiektem ataku stał się również Kościół katolicki, ponieważ był on ostatnim bastionem kultury i tradycji polskiej.

W odróżnieniu do dwóch pozostałych zaborów, które były zarządzane tzw. silną ręką, ziemie **zaboru austriackiego** cieszyły się względną **autonomią**. Na ziemiach Galicji funkcjonowały nie tylko uniwersytety (krakowski i lwowski), ale również teatry. Cenzura austriacka nie była tak szczelna jak rosyjska czy pruska, dlatego też galicyjscy artyści mogli swobodnie tworzyć. Również w odróżnieniu do pozostałych zaborów, w austriackim wszędzie obecny był język polski.

Ogólna sytuacja społeczno-polityczna ziem polskich w latach 1864–1894 charakteryzowała się widocznymi przemianami. Zniwoloną Polską wkroczyła w fazę rozwiniętego kapitalizmu. Nastąpił wyraźny przyrost ludności miejskiej, powstały nowe klasy społeczne – proletariats, burżuazja i inteligencja. Procesy te nie przebiegały jednak równocześnie i tak samo w poszczególnych zaborach. W żadnym z nich kapitalizm nie rozwinął się w pełni.

Najbardziej rozwiniętym ekonomicznie był zabór pruski, głównie dzięki zagłębiu śląskiemu i Wielkopolsce, cieszącej się najlepiej rozwiniętą kulturą rolną. Wyraźna przewaga ziem zachodnich nad pozostałymi dawnymi terenami polskimi wynikała z faktu, iż Prusy Bismarcka uczyniły z nich swoje zaplecze rolniczo-energetyczne. Natomiast najuboższym był zabór austriacki, który nie dość, że był przeludniony to na dodatek poziom jego uprzemysłowienia był znikomy. Najwszechstronniej rozwiniętym okazał się być zabór rosyjski.

Jak pisze Henryk Markiewicz: „*Depresja wywołana klęską powstania 1863 roku, czasowe wyczerpanie możliwości rewolucyjnych chłopstwa,*

interesy ekonomiczne i obawy społeczne klas posiadających, przymierze polityczne państw zaborczych i ogólna stabilizacja polityczna w Europie – oto splot czynników, który sprawił, że w okresie popowstaniowym zbrojna walka o niepodległość stała się praktycznie niemożliwa”.

(<http://pozytywizm.klp.pl/>)

1.5. Cenzura

W czasach rozkwitu pozytywizmu nie było wolności słowa. Dyskusje na łamach prasy i książek były ściśle kontrolowane przez cenzurę. Nie można było pisać o powstaniach i ruchach wyzwoleniczych. Nie można było krytykować cara i jego rodziny, ustroju i polityki państwa, wyroków sądowych, religii prawosławnej. Nie wolno było pochlebnie wypowiadać się o rewolucjach, spiskach na carów, ustrojach republikańskich, socjalizmie. Zakazów i nakazów było mnóstwo, a ich przestrzegania pilnowały specjalne urzędy cenzury, szczególnie gorliwie działające w Królestwie Polskim. Stopień surowości cenzorów wiązał się z formą upowszechnienia tekstu – im obieg był szerszy, tym ingerencja w tekst była bardziej sroga.

Wielu twórców pod wpływem cenzury zmieniało ostateczny kształt swoich utworów. Wiadomo na przykład, że H. Sienkiewicz zmienił w „Selimie Mirzie” czas i miejsce akcji – powstanie styczniowe – na wojnę francusko-pruską. Został też zmuszony do przerobienia opowiadania „Z pamiętnika korepetytora”, które mówiło o rusyfikacji szkół, na dziełko „Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela”, przybliżające jakoby germanizację w zaborze pruskim. Ze „Szkiców węglem” wycięto fragment o tematyce powstańczej. Ale nie tylko H. Sienkiewicz zmagał się z cenzurą. Mnóstwa skreśleń dokonano też w „Lalce” B. Prusa i noweli „A... B... C...” E. Orzeszkowej. Z cenzorami walczyli też codziennie redaktorzy czasopism, w prasie zresztą cenzura była najostrejsza. Aby obejść cenzurę i przemycić ważne dla Polaków treści, autorzy posługiwali się językiem ezopowym. Za pomocą metafor i różnych figur stylistycznych oraz wyrażen zrozumiałych dla polskich czytelników, ale niejasnych dla cenzorów, wprowadzali do tekstów

zakazaną tematykę patriotyczną. Na przykład, kiedy Stanisław Wokulski w „Lalce” *gotował wraz z innymi piwo, które do dziś dnia pijemy, i sam w rezultacie oparł się aż gdzieś koło Irkucka*, to dla polskiego czytelnika jasne było, że bohater powieści B. Prusa brał udział w powstaniu, został zesłany na Sybir, a społeczeństwo zostało poddane za ten rewolucyjny postępek różnego rodzaju represjom, których skutki odczuwane są też po latach. Mistrzynią w posługiwaniu się językiem ezopowym była E. Orzeszkowa, która w „Nad Niemnem”, w enigmatycznych, porwanych wypowiedziach Benedykta Korczyńskiego czy wspomnieniach Andrzejowej Korczyńskiej odnosiła się do powstania. Na szczęście cenzorzy nie zawsze wykazywali się inteligencją i wiele arcydzieł polskiej literatury XIX w. umknęło ich redaktorskim ambicjom.

(Pozytywiści polscy // Historia Polski. Ostatnie lata w niewoli. – Warszawa : DeAgostini, 2005. – S. 150).

Pytania do dyskusji, powtórzeń, zadań:

W jakich utworach pisarze pozytywistyczni odwołują się do wydarzeń powstania styczniowego? Jaki obraz powstania wylania się z tych utworów?

Do czego odnosiło się znane określenie „nędza galicyjska”?

Do jakich wydarzeń po powstaniu styczniowym nawiązują wiersze „O Wrześni” i „Rota” Marii Konopnickiej?

Narcyza Żmichowska pisała, że „czerwoni” „cały swój systemat polityczny zamknęli w jednym znaczeniu – chcą się dać zabić”. W jaki sposób ten komentarz się wiąże z przedstyczniowym kierunkiem agitacji „czerwonych”? Jakie były przyczyny klęski powstania?

2. POZYTYWIZM – GENEZA I FILOZOFIA

2.1. Pochodzenie i niejednoznaczność terminu

Okres historii literatury polskiej... nazywany bywa zazwyczaj okresem pozytywizmu lub realizmu. Obie nazwy odnoszą się do zjawisk ogarniających całą kulturę europejską; przez pozytywizm rozumie się w tej terminologii panujący światopogląd i styl kultury, przez realizm – główny wówczas prąd literacki. Realizm występował w literaturze i wcześniej i później; toteż, by wyodrębnić realizm rozpatrywanego okresu, nazywano go w literaturoznawstwie marksistowskim realizmem „mieszczańskim” lub „krytycznym”. Używane jest też określenie „dojrzały realizm”. Góruje on wraz ze swoją późniejszą odmianą – naturalizmem – przede wszystkim w prozie artystycznej. Natomiast w dziedzinie poezji, a po części i dramatu, dostrzec można również żywotność poetyki romantycznej oraz pewne przejawy neoklasycyzmu, którego ówczesną postać określa się czasem mianem „parnasizmu”.

(Markiewicz H. *Pozytywizm* / H. Markiewicz. – Warszawa : PWN, 2000. – S. 9).

Terminy „**pozytywizm**” i „**pozytywny**” posiadają na gruncie literatury polskiej znaczenie całkiem szczególne. Musimy brać pod uwagę co najmniej trzy różne zastosowania terminu „pozytywizm”:

- Pozytywizm jako nazwa krótkotrwałego, choć niezwykle ekspansywnego, **prądu literackiego**, który ujawnia się z całą siłą w latach siedemdziesiątych. Chronologie wyznaczają w tym przypadku główne wypowiedzi programowe Aleksandra Świętochowskiego (*My i wy, Pasożyty literackie, Nowe drogi*). Rozpoczynają się wtedy spory

„młodej” i „starej” prasy, wyznawcy pozytywizmu przeprowadzają krytykę romantycznej poezji i romantycznego stylu myślenia, dają wyraz entuzjazmowi dla nowoczesnej cywilizacji, rzucają hasło pracy organicznej i pracy u podstaw, planują gruntowną przebudowę życia społecznego. Jest to program na miarę lat siedemdziesiątych, który już niebawem utraci swą atrakcyjność. [...] Mówiąc o pozytywizmie w tym znaczeniu mówimy przede wszystkim o wizji pewnej grupy ludzi – wizji względnie jednolitej, różnej jednak od wizji Spencera czy Comte’a.

- Pozytywizm jako **nazwa okresu** w dziejach literatury polskiej – datę początkową stanowi zazwyczaj rok 1864, końcową zaś – rok 1890. W tych latach pozytywizm był dominującą orientacją intelektualną i artystyczną, równie często akceptowaną, co zwalczaną, bądź traktowaną z rezerwą. W okresie pozytywizmu działali zarówno zdeklarowani zwolennicy „młodej” prasy (Aleksander Świętochowski, Piotr Chmielowski, Julian Ochorowicz), jej sympatycy (Michał Bałucki, Henryk Sienkiewicz, Maria Konopnicka), ale także romantyczni poeci (Teofil Lenartowicz, Kornel Ujejski, Wincenty Pol), osobne miejsce zaś zajmowała twórczość takich autorów, jak Cyprian Norwid czy Felicjan Faleński. Nie byli pozytywistami najlepsi poeci postromantyczni: Władysław Ordon, Włodzimierz Stebelski, Maria Bartusówna. Umowność terminu wydaje się całkiem usprawiedliwiona, skoro w okresie romantyzmu działały obok siebie postacie, które nic albo prawie nic nie łączyło: Zygmunt Krasiński i Aleksander Fredro, Wincenty Pol i Juliusz Słowacki, Kajetan Koźmian i Maurycy Mochnacki.
- Pozytywizm jako **nazwa postawy światopoglądowej** występującej w twórczości co najmniej kilku pisarzy starszego pokolenia jeszcze w wieku XX. Postawa ta cechuje nie całą grupę, lecz poszczególnych autorów, dość luźnie ze sobą związanych. Można sądzić, iż tak pojmowany pozytywizm stanowi wyraz pewnej strategii obronnej, że wyrasta z potrzeby samookreślenia, zamanifestowania stanowiska opozycyjnego wobec reprezentantów nowych kierunków (pesymizm, dekadentyzm, nihilizm, nietzscheanizm, socjalizm, modernizm, symbolizm). Związki z pozytywizmem XIX-wiecznym, a także

pozytywizmem rozumianym jako metoda, są na tyle silne i trwałe, że mamy prawo mówić o próbach kontynuacji nie zawsze udanych...

W pierwszych latach XX wieku ukazały się kolejne Kroniki Prusa i powieść „Dzieci”, Ad astra (1904), Gloria victis (1910) E. Orzeszkowej, utwory krytycznoliterackie P. Chmielowskiego, A. Świętochowskiego.)

(Tomkowski J. *Co to jest pozytywizm?* / Tomkowski J. // *Pozytywizm. Materiały do ćwiczeń* / [pod red. Knysz-Tomaszewskej D.] – Warszawa, 1997. – S. 15–17).

Stereotyp jest jak dąb... Tak więc przez tysiąc lat przyjdzie nam stawiać naprzeciw siebie szlachetnego, choć szalonego romantyka o gorącym sercu i rozsądnego, ale nudnego i podejrzanego w swoim kunktatorstwie pozytywistę. Nie ma wyjścia. Nie pomoże nawet skomplikowany pan Wokulski, którego przecież każdy wyedukowany Polak tak rozbierze, że tkwiący w nim romantyk i pozytywista jednak staną osobno.

Pozytywizm nie ma w narodzie dobrej opinii. Może jest nazbyt przeciwny polskiej sarmacko-romantycznej duszy. Może jest nazbyt warszawski. Może trwał zbyt krótko – przecież ledwie kilkanaście lat, bardzo szybko przyszło zwątpienie.

(Biedrzycki K. *Czytam „Chama”* / K. Biedrzycki // *Znak*. – № 489. – 1996. – S. 74.

2.2. Zaplecze filozoficzne

Jako kierunek filozoficzny pozytywizm narodził się we Francji w drugiej połowie XIX wieku. Nazwa epoki wywodzi się od dzieła Augusta Comte’a „*Kurs filozofii pozytywnej*” (1842). Pozytywizm wyrósł w okresie bezgranicznej ufności i akceptacji do przedmiotu i metody nauk przyrodniczych.

Naukowe i filozoficzne podstawy epoki:

Filozofia Augusta Comte’a:

1. W sposób ścisły i naukowy można zajmować się tylko tym, co jest sprawdzalne poprzez doświadczenia, w związku z powyższym przedmiotem nauki powinno być przede wszystkim rejestrowanie faktów i formułowanie spostrzeżeń.

2. Bezcelowe jest zajmowanie się tym, czego nie można sprawdzić doświadczalnie.
3. Żadne twierdzenie naukowe nie jest prawdziwe raz na zawsze, może bowiem zostać zmienione lub uzupełnione w każdej chwili.
4. Badania naukowe powinny służyć celom praktycznym lub teoretycznym, prowadzić do kolejnych wynalazków lub pomnażania ogólnej wiedzy człowieka na temat otaczającego świata.
5. Filozofia winna mieć dodatni wpływ na człowieka, nakłaniać go do hamowania egoizmu i popędów.
6. Ostatecznym celem dociekań ma być znalezienie doskonałego ustroju, a filozofia pozytywna powinna stanowić ośrodek w owych poszukiwaniach.

*Termin **pozytywny** w dotychczasowym rozumieniu znaczył coś pewnego, realnego, opartego na faktach, ścisłego, rzeczowego i uzasadnionego). W filozofii Comte'a zyskał dodatkowe sensory – to, co użyteczne i praktyczne.*

Filozofia Hipolita Taine'a:

1. W studiach nad literaturą można stosować nauki socjologiczne i przyrodnicze.
2. Teoria powstania dzieła literackiego – na powstanie dzieła mają wpływ trzy czynniki – rasa, środowisko, moment dziejowy.
3. Literatura powinna zajmować się badaniami nad społeczeństwem, procesami zachodzącymi tak w grupie, jak i w jednostce. Najistotniejszą rzeczą dla pisarza powinno być gromadzenie spostrzeżeń, faktów oraz informacji.

Filozofia Johna Stuarta Milla (użyteczność)

1. Moralnym celem człowieka jest szczęście pojmowane jako przyjemność społeczna to jest użyteczność dla siebie i innych.
2. Filantropia stanowi sposób łagodzenia wielu dolegliwości natury społecznej.

Teoria organiczna Herberta Spencera:

Na podstawie analogii między społeczeństwem a organizmem biologicznym doszedł do wniosku, że w obu przypadkach gwarancją sprawnego funkcjonowania jest harmonijna współpraca poszczególnych

części, a w przypadku społeczeństwa – grup społecznych. Stąd przekonanie, że prawidłową formą rozwoju jest ewolucja, czyli stopniowa przemiana, nie ruch rewolucyjny.

H. Spencer i Karol Darwin byli twórcami teorii ewolucji:

1. Cała rzeczywistość podlega przemianie, zmierzającej w jednym kierunku a będącej powszechnym prawem świata.
2. W przyrodzie stale toczy się walka o byt. Zwyciężają w niej osobniki najsilniejsze i one przekazują swe cechy następnej generacji, a cały proces powtarza się w kolejnym pokoleniu. W taki sposób dokonuje się dobór naturalny, czyli selekcja, w wyniku której pozostają jednostki najsilniejsze.
3. Człowiek stanowi element przyrody i podlega jej prawom, jest końcowym ogniwem łańcucha ewolucyjnego.

2.3. Modele światopoglądowe

✓ **scjentyzm**

bezwarunkową drogą uzyskania wiedzy jest poznanie naukowe
kult nauki

✓ **ewolucjonizm**

stopniowy i łagodny przebieg społecznego rozwoju

✓ **utilitaryzm**

użyteczność jednostki wobec ogółu

✓ **agnostycyzm**

negowanie możliwości poznania świata

niemożliwe jest poznanie zjawisk natury metafizycznej

✓ **praktycyzm**

stawianie celów możliwych do osiągnięcia

dobieranie skutecznych sposobów ich realizacji

✓ **demokratyzm**

głoszenie wolności jednostki

✓ **ateizm**

negowanie istnienia Boga

✓ **deizm**

Bóg stworzył świat, i po stworzeniu w niego nie ingeruje

Pytania do dyskusji, powtórzeń, zadań:

Kiedy zaczął się kryzys pozytywistyczny w Polsce? Którzy pisarze są uważani za najbardziej konsekwentnych pozytywistów, a którzy byli dalecy od realizacji programu pozytywistycznego w swojej twórczości?

Organicyzm H.Spensera i miasto w „Lalce” Prusa. Które miasto, według Prusa, jest miastem idealnym?

Jakie zarzuty można postawić koncepcji społeczeństwa jako organizmu?

Jaki był stosunek różnych myślicieli pozytywistycznych do religii?

Które wątki z filozofii pozytywizmu zachowały aktualność do dzisiaj?

3. PROGRAM POLSKIEGO POZYTYWIZMU

3.1. Zasadnicze hasła polskiego pozytywizmu

3.1.1. Praca organiczna

Organicyzm jako pogląd ujmował wiedzę o społeczeństwie w kategorii przyrodniczej, dając wykładnie organizmu społecznego, powiązanego ze sobą takimi samymi zależnościami, jak biologiczna struktura, złożona z komórek, tkanek, organów. Wykazano ścisłe relacje między pojedynczymi komórkami a wszystkimi stopniami ustrukturywania (np. instytucjami społecznymi czy związanymi z nimi składnikami kultury). W idei „pracy organicznej” chodziło o taką organizację wzajemnych stosunków społecznych, relacje między poszczególnymi warstwami, aby organizm jako całość funkcjonował poprawnie, aby żadna z jego tkanek nie powodowała tendencji chorobowych czy wręcz patologicznych. Praca organiczna miała być troską o zrównoważony i harmonijny postęp cywilizacyjny, dokonujący się na wszystkich poziomach struktury socjalnej, ale także dotyczący wszystkich sfer ludzkiej egzystencji – materialnej, intelektualnej, psychicznej i duchowej. Stanem idealnym jest stan równowagi, który osiągnąć można przez przystosowanie się do środowiska przyrodniczego oraz warunków życia. [...] Praca organiczna miała być harmonijnym działaniem wszystkich warstw społecznych w celu podnoszenia dobrobytu materialnego i rozwoju ruchowego, np. przez oświatę. Hasło

„pracy organicznej” realizowano najpierw w Wielkopolsce, później w Galicji i na końcu w Królestwie Polskim.

Do zwolenników i popularyzatorów „pracy organicznej” zaliczamy A. Świętochowskiego i B. Prusa, A. Dygasińskiego i A. Wiślickiego. W twórczości artystycznej przywiązaniu pracy u podstaw dali wyraz: E. Orzeszkowa (*Z życia realisty, Na prowincji, Pamiętnik Wacławy, Marta, Eli Makower*), Henryk Sienkiewicz (*Humoreski z teki Worszyłły, Szkice węglem*) B. Prus (*Szkice i obrazki, Pierwsze opowiadania*), Michał Bałucki (*Żydówka, Kawał ziemi, Byle wyżej*), A. Świętochowski (*O życie*).

(Historia literatury i kultury polskiej. T. 2. Romantyzm. Pozytywizm / [red. A. Skoczek]. – Warszawa : Świat Książki, 2007. – S. 417–419).

Praca organiczna (...) oznacza pewną grupę społecznych działań, które łatwo zrozumiemy przez porównanie z życiem ludzkim.

W życiu ludzkim zachodzą dwa rodzaje zjawisk: jedne są z e w n ę t r z n e, drugie w e w n ę t r z n e. Kiedy człowiek chodzi, przenosi lub przerabia otaczające go przedmioty, kiedy porozumiewa się z ludźmi, walczy z nimi, albo pracuje na wspólną, wówczas – dokonuje czynności z e w n ę t r z n y c h. Lecz gdy oddycha, trawi, gdy krew w nim krąży i z rozmaitych części ciała usuwa materiały zużyte, a na ich miejscu osadza świeże, wówczas – dokonuje się w człowieku praca w e w n ę t r z n a.

Z powyższych przykładów widzimy, że praca wewnętrzna polega na gromadzeniu sił w organizmie: podczas gdy praca zewnętrzna jest zużyciem tych sił do celów, jakie zakłada sobie człowiek.

Coś podobnego dzieje się w społeczeństwach. Kiedy jakieś państwo zawiera traktaty z innymi, kiedy zdobywa nowe terytoria, kiedy wysyła swoich kolonistów czy swoje towary za granicę, kiedy urządza wyprawy naukowe – wówczas spełnia ono prace z e w n ę t r z n e. Gdy zaś czy to obywatele, czy stowarzyszenia, czy wreszcie instytucje zajmujące się zabezpieczeniem zdrowia, podniesieniem dobrobytu społecznego, oświecaniem i umoralnianiem ludzi, kojarzeniem ich, potęgowaniem już istniejącej pracy albo tworzeniem nowych gałęzi, jeszcze nieznanych – wówczas spełnia się działalność w e w n ę t r z n a w społeczeństwie.

Ta działalność odpowiada wewnętrznym zjawiskom ludzkiego życia. Przez nią społeczeństwo niby karmi się, oddycha, wytwarza w sobie niby nową krew, usuwa zużyte, a wprowadza świeże materiały, słowem – wyrabia w sobie, podtrzymuje i powiększa siły życiowe.

Gdyby człowiek nie karmił się, nie oddychał, gdyby krew w nim nie krążyła, nie tylko nie mógłby „wstępować na wyższe szczeble rozwoju”, ale – nie żyłby. Gdyby klase inteligentne w społeczeństwie nie troszczyły się o zdrowie, dobrobyt, oświatę, pracę i kojarzenie między sobą ludzi, społeczeństwo nie tylko nie „wstąpiłoby na wyższy szczebel rozwoju”, ale – wynędzniało, zgłupiało, zdziczało i rozsypałoby się na cząstki jak próchno.

(Prus B. *Kroniki* / *Oprac. Szweykowski Z. T. 16* / B. Prus. – Warszawa, 1966. – S. 542–543).

3.1.2. Praca u podstaw

była poglądem sformułowanym w związku z reformą rolną przeprowadzoną w roku 1864 przez władze carskie. Chciano, działając u fundamentów społeczeństwa i wokół jego podstawowych potrzeb, przejąć warstwę chłopską i utrzymać jej związek z polskością, a także przygotować do udziału w samorządzie kraju. Wzywano wtedy ziemiaństwo, duchowieństwo i inteligencję do współdziałania celem legalnego zdobycia wpływu na sprawy życia ludu. Do podjęcia wysiłku „pracy u podstaw” wzywał A. Świątochowski.

(*Historia literatury i kultury polskiej. T. 2. Romantyzm. Pozytywizm* / [red. A. Skoczek]. – Warszawa : Świat Książki, 2007. – S. 419).

[...] ciężar obowiązków złożonym musi być na element oświeceniowy, tj. na obywateli ziemskich. Zadanie ich przedstawia się w takim kształcie: dla dobra ogółu, kmieci i własnego, winni oni środkami ustawą niewzbronionymi zdobyć wpływ na sprawę ludu i jego życiowy rozwój, nawiązać pomiędzy nim a sobą pasmo ścisłych spójni. [...] Zajrzymy do jakiegokolwiek opisu stosunków ziemiańskich w Anglii, a zobaczymy, jak tam lordowie, obok całej dumy narodowej, pracują w interesie ludu. Tan zakłada szkółki, tamten szpitale, inny biblioteki, inny

kasy itd., nic więc dziwnego, że kmieć więcej dojrzały chętnie poddaje się pod zwierzchnictwo swego dobroczyńcy. (...)

Tymczasem czy nasi obywatele rozpoczęli już tę pracę? Czy zawiązali chociaż jedną nić jakiegokolwiek związku? Czy słyszeliśmy, ażeby jaki zamożny właściciel ziemski kupował i rozdawał użyteczne publikacje dla ludu, ażeby założył albo chociaż opiekował się wiejską szkołą?

(Świętochowski A. *Praca u podstaw* / A. Świętochowski // *Publicystyka okresu pozytywizmu 1860–1900. Antologia* / [Oprac. Fita S.]. – Warszawa : IBL PAN, 2002. – S. 150–151).

3.1.3. Emancypacja kobiet

Model (...) kobiety-matki, gospodyni i strażniczki ogniska domowego, zajmującej się pielęgowaniem zasad religijnych i moralnych był propagowany w okresie pozytywizmu przez „starą prasę”. Pozytywiści zaś, zainspirowani m.in. głośnym dziełem Johna Stuarta Millia „*Poddaństwo kobiet*” (1869), stali się zwolennikami i propagatorami ruchu emancypacyjnego. Główną rolę na tym polu odegrała Eliza Orzeszkowa – autorka artykułu „*Kilka słów o kobietach*” (1870) i powieści „*Marta*” (1873). W obu tekstach upomniła się o umożliwienie kobietom wykonywania pracy zawodowej, na prawach równych z mężczyznami. Pewne bowiem zawody były zwyczajowo dla nich niedostępne (np. zawód sprzedawcy), w innych kobiety zarabiały znacznie mniej niż mężczyźni. Sprawa była o tyle istotna, że po uwłaszczeniu do miasta przeniosły się liczne rzesze „wysadzonej z siodła” szlachty i często kobiety musiały pracować na utrzymanie rodziny, zwłaszcza po śmierci męża (w sytuacji takiej znalazła się bohaterka *Marty*). Podobnie zagadnienie to ujmował Aleksander Świętochowski. „Kwestia kobieca” najwyższa była w latach 70-ch, później wracała od czasu do czasu. Właśnie w latach 1878–1879 rozgrywa się akcja najdonioślejszej powieści na ten temat *Emancypantki* Bolesława Prusa, ale autor formułował nieraz poglądy znamienne dla okresu, w którym utwór powstał (1890–1893). W dziele uwidoczniła się więc i dawna sympatia dla ruchu, i obecne zasadnicze zastrzeżenia pod adresem pewnych zjawisk ujemnych.

(*Epoki literackie. Wielki leksykon literatury polskiej*. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. – S. 515, 516).

Eliza Orzeszkowa: Kilka słów o kobietach (fragment)

(Tekst ten po raz pierwszy został opublikowany w odcinkach, na łamach „Tygodnika Mód i Nowości”, w 1870 roku (nr 40–44, 48–53).

Jedną z najpospoliciej roztrząsanych w wieku naszym idei, jest tak ważna idea emancypacji kobiet.

Sprawa emancypacji kobiet ... powtarzana przez wszystkie usta, płynąca z pod każdego pióra, spoczywająca i rozrabiająca się we wszystkich światłych umysłach, żywotnym tętnem pulsująca w potrzebach tegorocznego społeczeństwa, w zastosowaniu jest ona ciągle: „trochę ślepa, trochę krzywa” i zamiast rozwijać się w lot śmiały i szeroki – kroczy ciągle czaplami krokami po drgającej i chwiejącej desce, utoczonej z najróżniejszych poglądów, przesądów, obaw jednych a przesady innych.

Na dźwięk wyrazu: emancypacja kobiet, przed oczami niektórych ludzi przesuwają się niemiłe często śmieszne, niekiedy bardzo smutne obrazy. Oto na przykład w pokoju napełnionym gęstą mgłą tytoniowego dymu, w wyzywającej postawie, z cygarem lub fajką w rękę a w ustach z głośnym śmiechem bluźniącym najświętszym w świecie rzeczom, spoczywa kobieta lwica. W koło niej atmosfera kordegardy, w słowach jej cynizm Parnych i Diderotów, w ruchach jej bezporządek wcielony, a jednak kobieta owa podnosi z dumą głowę i mówi jestem emancypowaną!

To znowu kapryśna i rozpieszczona w bogactwie pani, pustą z próżnowania wylęglą fantazją lub chwilowym szałem wiedziona, zrywa związki rodzinne, zrzeka się powinności żony, matki i obywatelki i bez innych powodów oprócz rozdrażnionej i zepsutej próżnowaniem i czytaniem ognistych romansów wyobraźni, rzuca się w świat awantur, a na pytanie kim jest i co czyni, odpowiada, jestem kobietą emancypowaną!

Wchodzący na drogę życia mężczyzna bada swoje skłonności, zdolności, warunki społeczeństwa, w jakim żyje, stosownie do własnej natury i zewnętrznych okoliczności, co go otaczają, wybiera sobie cel istnienia; pracuje naprzód dla tego, aby w przyszłości najlepiej pracować umiał, następnie wchodzi w życie znając zapory, jakie leżą w nim i w koło niego; walczy z nimi; wiedząc jak walczyć trzeba, aby zwyciężyć, i o ile nie staną mu na przeszkodzie nie mogące być z góry przewidzianymi i obrachowanymi zapory, dochodzi do wytkniętego przez się celu.

Takie właśnie i jedynie takie życie mężczyzny nazywa się życiem logicznym, prowadzącym do pewnych pożytecznych wyników i jego jako jednostkę, i społeczność, w której żyje.

Zobaczmy, o ile takie pojęcie życia służy istnieniu kobiety.

Mało zapewne w wieku, w jakim żyjemy, znajduje się ludzi, co by w teorii zaprzeczali temu, że kobieta równym mężczyźnie jest człowiekiem. Tyle wreszcie i tak długo pisano i mówiono o tej elementarnej prawdzie, której jednak ludziom tak trudno się nauczyć, że dziś gdyby ktokolwiek i powątpiewał o niej, skryłby w sobie to powątpiewanie nie chcąc narazić się na nazwę zacofanego człowieka. Ogólnie więc, z przekonaniem lub z pozorem przekonania, powtarzają wszyscy, że kobieta równym jest mężczyźnie człowiekiem.

Pojęcie to jednak istnieje tylko w teorii, a w zastosowaniu kobieta zawsze zostaje istotą ludzką wprawdzie, ale niepełnoletnią, naturą swoją więcej zbliżona do kwiatu, lalki, anioła niż do człowieka.

Bardzo rzadko i wyjątkowo na początku istnienia swego dowiadyuje się o tym: że jest człowiekiem w całej pełni i doniosłości tego wyrazu, że zatem winna wytknąć sobie cel ludzki, do osiągnięcia którego iść ma przez trud, to jest przez pracę myśli i czynu.

Wprawdzie gdy mowa jest o celu istnienia kobiety, brzmi zwykła, odwieczna, jak codzienny pacierz powtarzająca się formuła: kobieta stworzona jest, aby być żoną, matką, gospodynią, i brzmia też odwieczne wyrazy: poświęcenia się, zaparcia itd. Bywa jeszcze niekiedy mowa o celu estetycznym, o tym, jak kobieta ma wyobrażać w ludzkości piękno, sferę idealną i t. p. co zawsze wychodzi na odzianie ją więcej kwiatkową lub anielską niż człowieczą naturą.

W każdej z tych formuł i w każdym z tych pięknie brzmiących wyrazów leży wielka prawda, ale zawsze w zastosowaniu brak im tej zasady: kobieta jest przede wszystkim i nade wszystko człowiekiem, cele więc jej muszą być ludzkie i, jako takie, spotykać zapory nie dające się inaczej zwyciężyć jak trudem, aby zaś ten trud skutecznie podnieść, kobieta powinna posiadać i używać takiejże siły moralnej i umiejętności, jakie w logicznym życiu posługują mężczyźnie.

Zdarza się niekiedy słyszeć naiwne zapytania dziecięce; po co

Bóg stworzył muchy, komary i tym podobne żyjątka, które pozornie żadnego nie przynoszą użytku a tylko dokuczają ludziom? Na to starsi odpowiadają w kształcie objaśnienia że: lubo muchy, komary i tym podobne żyjątka żadnego widocznego nie przynoszą użytku, są przecie potrzebne światu bo zjadają mniejsze od siebie owady, które by wielką szkodę roślinom lub ludziom wyrządzić mogły. Kobiety nieposiadające związków i niepełniące spraw rodzinnych, nie zjadają zapewne szkodliwych owadów jak muchy i komary, ale zda się iż społeczność mniema, że na to chyba są stworzone, aby wchłaniać w siebie pewną ilość tlenu i pewną też dozę kwasu węglowego wydychać, gdyż inaczej mogłaby się zepsuć równowaga gazów, utrzymujących życie roślinne i zwierzęce.

I otóż nowa kategoria istot ludzkich z przeistoczonym duchem i przyobleczonych w obcą sobie naturę. Gdy panna na wydaniu, dążąca dopiero do ukazywanego jej za mgłą różaną małżeństwa, jest aniołem nieświadomości, kwiatkiem a raczej pączkiem kwiatka zwijającym swe listki przy najbliższym zetknięciu się z rzeczywistością, gdy następnie kobieta która już wstąpiła w nieznanne sobie krainy rodzinnego życia i spraw jego, staje się bóstwem przed którym pochylają się głowy magistrów salonowej filozofii, słońcem koło którego krążą nieustannie salonowe księżycy lub co najwięcej „drewnem ku podpaleniu kuchennego ogniska.” Kobieta przed którą los zamknął podwoje świętego przybytku widzi się wśród ludzkości w roli..., komara i muchy.

Kobieta nie będąca żoną, matką i gospodynią czymże jest w społeczności dzisiejszej? Jakie ma pole do użytecznej i podnoszącej ją moralnie pracy? Do jakich ma dążyć celów?

Na te pytania wszystkie usta milczą albo się uśmiechają szyderczo. Kobieta nie będąca żoną, matką, gospodynią! Ależ to stara panna, istota śmieszna, złośliwa, na piersi i rękę nosząca szkaplerze i różańce, które nie przeszkadzają jej pobożnymi obmowami szarpać sławę bliźniego! Albo znowu to kobieta która zerwała związki małżeńskie, a więc niemoralna, nieoddająca należnego szacunku wielkiej idei rodzinnej! Warto ż myśleć o podobnych istotach? Warto ż zajmować się niemi i szukać dla nich celów życia? Zresztą są to wyjątki. Zasady tworzy się dla ogółu, a wyjątki

niech sobie same radę dają jaką chcą i mogą. Co znaczą te wyjątki również przecież jak ogół od niewoli cieniów wykupione, krzyżem i wiekową walką pokoleń ze złym duchem fizycznej a więc liczebnej przewagi! Za co na istotach tych ciąży straszny wyrok moralnej nicości? Czemu są one dla ludzi przedmiotem szyderstw i potwarzy?

Praca mężczyzn to dopiero praca połowy rodzaju ludzkiego. Kobiety też pracować powinny, bo bez ich pracy, jak bez ich zdrowej i silnej myśli, rozwój społeczny zostanie spaczony i wiecznie niedostateczny. Brak pracy i słabość myśli kobiecej osłabiła myśl i w znacznej części ubezwocnia pracę mężczyzn.

Nad tym przedmiotem warto długo się zastanowić, bo nieopisana summa dobrego, którą by świat mógł wynieść z serca i umysłów kobiet, gdyby one inny przyjęły kierunek, dziś przepada marnie; bo tam gdzie przewroty społeczne i zmiany ekonomicznego porządku kraju częstsze są niż gdzie indziej, bogactwo na słabszych też niż gdzie indziej wsparte jest podstawach i w miarę tego ci, co je posiadają, bardziej przygotowani powinni być ubóstwa.

Nauczycielstwo, rzemiosło, przemysł, artyzm i literatura, oto działy pracy dostępne dla tegoczesnych u nas kobiet, lubo nie obejmujące całej szerokiej działalności ludzkiej, nie są one wcale ciasne ani ograniczone. Należy tylko zwrócić uwagę, o ile kobiety umieją postępować tymi zestawionymi im drogami.

Nauczycielstwo zagarnęło u nas najznacniejszą część pracujących kobiet, przejęte zostało jako środek uniwersalny na każdą biedę, na każde zubożenie kobiety. Każda kobieta znająca obce języki i umiejąca jakkolwiek grać na fortepianie czuje się upoważniona do zostania guwernantką i obiecuje sobie znaleźć w tym zawodzie byt codzienny, bo o moralnych wymaganiach powołania, o sumiennym przejściu się zadaniem nauczycielki i myśli nie ma najczęściej.

Z tego powszechnego prądu ku nauczycielstwu wynika dla zawodu tego ujmą i moralna, i materialna; moralna: bo niskie najczęściej wykształcenie guwernantki stawia ją w pozycji podrzędnej i niejako sponiewieranej; materialna, bo ogromna konkurencja, wobec szczególnie zubożenia ogólnego, obniża jej płacę do cyfr prawie niepodobnych.

Ażeby nauczycielka otrzymać mogła w domu prywatnym zapłatę trzystu, czterystu lub czterystu pięćdziesięciu rb., potrzebuje mieć taką naukę, z jaką by nauczyciel mężczyzna nie przyjął mniej jak sześćset, osiemset lub tysiąc.

Dla otrzymania takiej zapłaty nauczycielce nie jest ściśle potrzebna znajomość nauk przyrodniczych, dziejów, matematyki; nauki te bowiem nie mają dotąd na targu umysłowości kobiecej ani żądania, ani ofiary. Ale guwernantka, która może ukończyć edukację panien, to jest taka, której wyżej wymieniona przeznacza się płaca, musi posiadać znajomość najmniej dwóch lub trzech obcych języków, być wirtuozką na fortepianie, mieć piękną manierę i doskonały akcent francuskiego mówienia. Tak zaś ukształconych guwernantek jest niewiele; składają one niby arystokrację klasy nauczycielskiej, bywają otaczane znośnym przynajmniej poszanowaniem, i gdyby nie to, że wszystko, czego się mogą spodziewać, ogranicza się na owych trzystu lub czterystu PS. rocznej płacy, że postępu w przyszłości żadnego dla nich nie ma, że starość lub choroba grożą im wciąż najokropniejszą nędzą - pozycja ich byłaby dobra, a nawet, w porównaniu z ich mniej uprzywilejowanymi towarzyszkami, świetna [...].

Obok nielicznej arystokracji guwernantek, przyjmowanych do domów bogatych lub dostatnich, żyjącej w dostatkach, doświadczającej jakich takich względów i otrzymującej płacę dającą niekiedy możebność zebrania sobie choćby maluchnej sumki na godzinę starości lub choroby, mrowi się ogromna masa tych cichutkich i pokornych istot w ciemnych wełnianych sukienkach, z bladymi od strudzenia twarzami, ze spuszczonej od upokorzeń wrokiem, istot, które bez powołania i zdolności, bez dostatecznego wykształcenia, pracują ciężko i najczęściej nieumiejętnie, z małą lub żadną dla uczennic korzyścią, dla siebie z płacą mogącą zaledwie odziać je w tę sukienkę, która je okrywa [...].

*(Programy i dyskusje literackie okresu pozytywizmu / Oprac. J. Kulczycka-Saloni. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – Режим до-
мyny: kobieta.interia.pl).*

3.1.4. Asymilacja

Jednym z elementów programu pozytywistycznego był postulat asymilacji mniejszości narodowych – przede wszystkim Żydów, zwracano również uwagę na mniejszość ukraińską i białoruską. Dla postępowych pisarzy doby pozytywizmu (zwłaszcza Konopnicka i Orzeszkowa) ważne były procesy oświatowe oraz akcentowanie „różności”, a nie „obcości” Żydów.

Asymilujący się Żydzi nie zmieniali swej narodowości, a raczej przechodzili z jednego systemu kulturowego do drugiego. To przejście wiązało się z uznaniem polskich wartości kulturowych, jako modelu dominującego i z niemożliwym do uniknięcia roztopieniem asymilującej się mniejszości z otaczającym ją społeczeństwem. ... Obraz Żydów w literaturze tego okresu jest pełen niespodzianek. Tolerancja wobec poszczególnych jednostek, a obojętność, uprzedzenia, wrogość i nawet nienawiść do ogółu; tworzenie obrazu całego narodu na podstawie stereotypów, wymysłów, fałszerstw i plotek.

Eliza Orzeszkowa: O Żydach i kwestii żydowskiej (fragment)

We względzie teorii, nad wynajdywaniem jej, suszyć sobie głów nie potrzebujemy. Wynaleźli już ją najwięksi mężowie stanu przeszłości naszej.

Literatura Sejmu Czteroletniego, pisma Czackiego, Staszycy, Butrymowicza, działalność margrabiego Wielopolskiego świadczą o dążności naszej, sto lat już mającej, ku zupełnemu, bezwarunkowemu równouprawnieniu Żydów. Ktokolwiek dziś jest mu przeciwny, rozmija się z najlepszą tradycją naszą. Argumentów, popierających teorię tę, obszernie rozwijać nie ma potrzeby. Są one pacierzem każdego istotnie oświeconego człowieka. Dla mniej albo pozornie tylko oświeconych zamknąć je można w kilku okresach. Odbieranie jakichkolwiek praw zdejmuje z sumień tych, których dotyka, odpowiednie im obowiązki, więc w miarę upływania czasu czyni ich do pełnienia obowiązków coraz bardziej niezdatnymi. Wyłączanie spod praw skłania do ich wymijania, więc szerzy nieuczciwość, hipokryzję, podstępność. Spychanie ludzi z dróg jednych sprowadza

tlóczenie się ich na drogi inne, więc nędzę fizyczną i jednostronne wyrabianie się zdolności, ze szkodą dla innych zaniedbywanych. Poniżenie wywołuje gwałtowną żądzę wywyższenia się, nie przebijającą w środkach. Wyodrębnianie, gardzenie, jakiegokolwiek krzywdzenie budzi wzajemne zapoznawanie się i nienawiści, czyli najsrozsze zбочenia umysłowe i moralne. Na koniec, ponad wszystkie względy praktyczne wzbija się idea sprawiedliwości, wspaniała rodzicielka wszystkich dobrych uczuć i postępów ludzkich, idea równości ludzi pomiędzy sobą wobec praw i obowiązków, będącej kamieniem węgielnym cywilizacji. Usunięcie ten kamień, a cała budowa nowożytnego świata upadnie w gruzy i od szczytów swych, od nauki i sztuki, do spodu swego, którym są najniższe prace i losy ludzkie, wszystko pogrąży się w upadek i zgniliznę. Te narody, które najgłębiej już przeniknęły się tą ideą i najlepiej ją urzeczywistnić zdołały, najszcześniejsze są i najdostojniejsze; te, którym najwięcej jej niedostaje, najsilniej chwiewią się na swych podstawach, najobfitsze źródło trucizn w łonie swym noszą. Powtarzam: pojęcia te nie są u nas ani nowe, ani rzadko napotymane. Absolutne równouprawnienie Żydów z innymi klasami ludności staje dziś przed nami w tym samym świetle, w jakim przed oczami mężów stanu obradujących na Czteroletnim Sejmie stało równouprawnienie mieszczan. Najdroższe imiona przeszłości naszej i znane jej doświadczenia, najwymowniejsze głosy i najgwałtowniejsze potrzeby naszej terażniejszości nawołują nas w tym kierunku. Wszystkie prace dla wszystkich, wszystkie społeczne godności dla wszystkich, wszystkie drogi, cele i narzędzia dla wszystkich, wszystkie nade wszystko, o, nade wszystko źródła oświaty dla wszystkich, oto modlitwa, którą z rana i wieczór słać winniśmy do nieba i ziemi, do umysłów i sumień tych, którzy jej nie umieją jeszcze, i tych, którzy ją z ust naszych na kartę życia przenieść mogą!

Rozejrzyjmy się na polu praktyki, czyli powinności naszych, których spełnienie od nas wyłącznie albo przeważnie zależy.

Przede wszystkim powinniśmy poznać Żydów. Dotąd doświadczamy ich tylko albo niedokładnie, bardzo źle ich znamy. Nieznajomość nasza Żydów jest faktem zdumiewającym. Żyć z ludnością jakąś na jednej ziemi przez wieków kilka, co minutę wchodzić z nią w stosunki interesowe,

cierpieć od niej wiele, mieć w pamięci sporo wyświadczonych jej przysług i zadanych krzywd, wywodzić na nią ustawiczne skargi, czynić jej milionowe wyrzuty, czuć gorąco całą ważność skierowania się, jakim ulegnie – a znać ją tylko i jedynie w osobie reb Jankła kupca, Szymszela faktora i Abramka lichwiarza, nie znać zaś jej w jej historii, religii, obyczajach rodzinnych, w tym wszystkim, co na zbiorową istotę plemienia, na samego ducha jego, szerokie i obfite rzuca światło. Nieprawdaż, że jest to leniwe zaniedbanie się czy brak wszelkiej ciekawości umysłowej, czy lekceważenie wcale nielogiczne tego, czemu przypisujemy w życiu naszym tak ważną rolę? Zdaniem moim kwestia żydowska kuleje u nas najbardziej z tej właśnie strony. Wyobrażenia nasze o historii, religii i obyczajach żydowskich są wprost dziecinne. Najśmieszniejszym pod słońcem sprzeciwieństwem, obok Szymszelka i Abramka, okrytego cechami najskrajniejszego naturalizmu, przed fantazją naszą stoi wiecznie Żyd taki, jakim wymalowały go średnie wieki: istota wpólnadprzyrodzona, tajemnicza, owiana grozą popełnionych zbrodni i dymem siarczanym wydobywanym z paszczy diabelskiej przez łańskie egzorcyzmy. Na dnie duszy naszej, wstydliwie kryjąc się przed obliczem nowożytniej nauki, czai się jeszcze wielka skłonność do wierzenia w religijny przepis żydowski zaprawiania mac wielkanocnych krwią chrześcijańską. Do pamięci naszej przybywają od czasu do czasu mętne przypomnienia o jakichś hostiach, niegdyś kradzionych i do drzew przybijanych, o jakichś studniach zaprawianych trucizną, o jakiejś czarnej śmierci wyjeżdżającej do krajów chrześcijańskich na plecach żydowskich. Niby naprawdę nie wierzymy już w to wszystko, ale w imaginacji naszej pali się jeszcze iskierka tej grozy, którą napełniały ją bajki piastunek – ale są jeszcze domy wcale światłe, z których podrostki w dni poprzedzające żydowską Wielkanoc wychodzić boją się, aby nie zostać porwanymi przez Żydów – ale te szczątki czasów minionych, konserwujące się w klasach oświeconych, podtrzymują pełne ich bytowanie w klasach nieoświeconych. Bardzo często w zapale dysput odzywają się głośne i zupełnie szczere zaprzeczenia, jakoby Żydzi byli kiedykolwiek naprawdę prześladowanymi i dręczonymi. Bardzo rzadko spotkać można pomiędzy nimi jasne pojęcie o tym, jakie cechy ich jakim kolejom dziejowym przypisać należy. Nikt prawie – oprócz garstki

uczonych i pisarzy – nie wie na pewno, jakie prawa w ciągu wieków przysługiwały im w kraju naszym, a jakie odmawianymi im były i w jakiej mierze byliśmy względem nich lepszymi od narodów innych, a w jakiej dzieliliśmy ogólne dążności czasów, ku wyłączeniu ich i ponizaniu. Wszyscy prawie uważamy ich księgi jako zbiór samych tylko bezceństw i złorzeczeń przeciw nam skierowanych, a nikogo nie zdejmuje ciekawość zajrzenia w te księgi, dla przekonania się, czy to jest prawdą i do jakiego stopnia jest to prawdą. Zwracając się zaś ku rzeczom najbliższym już, bo obecnym, czy wiemy, kim i jakim jest Żyd poza interesem pieniężnym, który z nami załatwia – jakie są domowe obyczaje jego, rodzinne uczucia, uciechy, zabawy, cierpienia, dążności? Wyobrażamy sobie naprawdę, że Żyd jest maszyną do liczenia pieniędzy, że z rana i wieczorem, w pracy spoczynku, w święta i dni powszednie, u kolan matki i nad kolebką dziecka nie myśli on o niczym, nie czuje nic, nie kocha, nie pragnie, nie trwoży się i nie raduje, tylko liczy, liczy, liczy, liczy... Jak Franciszka Rimini z kochankiem swym wiecznie od skały do skały leci i leci, tak Żyd, w jakimś wymyślonym przez nas nowym kręgu piekielnym, wiecznie liczy i liczy. Zbiorowej istoty tej zatrudnionej wiecznym liczeniem nie spróbowaliśmy nigdy dokładnie przeliczyć. Czy posiadamy statystykę Żydów naszych, zawierającą rubrykę zajęć ich, stopnia oświaty, obracanych przez nich kapitałów itp.? Czy doszliśmy kiedy, jaki jest liczebny stosunek Żydów posiadających wiele albo cokolwiek i nie wcale nie posiadających, trudniących się handlem wielkim i drobnym, pracami fizycznymi i lichą, szkodliwą, choć trudną pracą kręcenia biczów z cudzego piasku? O wszystkim tym mówimy, piszemy, dysputujemy podniesionym głosem i z dziarskimi albo skwaszonymi minami, lecz mówienie, pisanie, dysputowanie nasze nie ma jedynej podstawy, która by je mogła użytecznymi uczynić, podstawy gruntownej, obszernej, na faktach opartej znajomości Żydów. A wobec braku podstawy tej marzcie o rozwiązaniu kwestii żydowskiej, jeśli to wam przyjemność czyni – ja o nim marzyć nie będę, jak nikt rozsądny nie marzy, aby prosto, prędko i bezpiecznie dojść do celu idąc doń po ciemku.

(Programy i dyskusje literackie pozytywizmu. Oprac. J. Kulczycka-Saloni. – Wrocław, 1985. – Режисм доцмыны: <http://www.hamlet.edu.pl>).

3.2. Pozytywizm warszawski

Prąd umysłowy oraz ruch społeczny rozwijający się w Polsce po klęsce powstania styczniowego; jako koncepcję światopoglądową przyjął założenia pozytywizmu. Głównym ośrodkiem kształtowania się ideologii pozytywizmu warszawskiego była Warszawa (stąd nazwa), do twórców zaś należeli między innymi A. Świętochowski, B. Prus, P. Chmielowski, J. Ochorowicz. Na oblicze pozytywizmu warszawskiego zasadniczy wpływ miała sytuacja społeczno-polityczna, a zwłaszcza bolesne przeżywanie klęski kolejnych zrywów niepodległościowych. Ofensywa pozytywizmu warszawskiego trwała do ok. 1880 r. W tym czasie utrwalił się rozpad jedności pokoleniowej (powstała grupa tzw. młodych konserwatystów, skupionych wokół „Niwy”, od roku 1882 także dziennika „Słowo”, wielu przedstawicieli pozytywizmu warszawskiego, rozczarowanych rozwojem sytuacji, zaczęło w różny sposób rewidować własne poglądy), do głosu doszło nowe pokolenie, które poddało krytyce założenia prądu.

(Epoki literackie. Pozytywizm / [red. S. Żurawski] – Warszawa : PWN, 2008– S. 179, 180).

Pytania do dyskusji, powtórzeń, zadań:

Podaj konkretne zadania „pracy u podstaw” realizowane na wsi.

Czy legalnie prowadzona działalność gospodarcza, naukowa, kulturalna i samorządowa oznaczała godzenie się z zaborami na zawsze?

Dlaczego pokolenie pozytywistów nazywano pokoleniem Szkoły Głównej? Dlaczego Warszawa stała się stolicą myśli pozytywistycznej?

Które z uwag polskich propagatorów pozytywizmu wydają się celne do dziś?

Czy E. Orzeszkową i M. Konopnicką można uznać za przykłady wyemancypowanych kobiet? Jakie farkty z biografii pisarzek mogą o tym świadczyć?

W jakich utworach pozytywistycznych została ujawniona kwestia żydowska? Jak obraz Żyda w literaturze pozytywizmu wiąże się z programem asymilacji?

4. PROGRAMY I DEBATY LITERACKIE EPOKI POZYTYWIZMU

Pozytywizm wobec romantyzmu. Spór „młodej” i „starej” prasy

Spór między „młodymi” i „starymi” rozgorzał się pełną mocą na przełomie lat 60. i 70. XIX w. Wtedy to na łamach „Przeglądu Tygodniowego” pozytywiści zaatakowali słowem obóz konserwatystów skupionych wokół galicyjskiego „Czasu”, „Kłosów” i „Biblioteki Warszawskiej”. „Przegląd Tygodniowy”, założony w 1866 r. przez Adama Wiślickiego, „Niwa” oraz „Opiekun Domowy” podjęły ostrą polemikę ze „starymi”, zarzucając im sakralizację tradycji narodowej, zacofanie społeczno-polityczne, permanentne odrzucanie wszelkich nowinek cywilizacyjnych. W pierwszym z pism czołowym publicystą był Aleksander Świętochowski. Już w 1871r. wystąpił z głośnym, programowy, artykułem „*My i Wy*”. Zarzucał w nim „starym” przeciwstawianie się każdej nowej myśli, domagał się pracy na rzecz pozostałego ludu, szerzenia oświaty, stworzenia sensownego programu reform społecznych. W literacko-naukowo-artystycznej „Niwie”, założonej w Warszawie w 1872 r., program pozytywistyczny realizował m.in. Piotr Chmielowski, literat i historyk, badacz literatury. Przypisywał czynnikom materialnym znaczenie niezwykle doniosłe, a nawet decydujące w całokształcie życia społecznego. Inny pozytywista z łamów „Niwy”, Mścisław Godlewski przekonywał, że główną cechą kierunku społeczeństwa polskiego ma stać się utylitaryzm. W „Niwie” publikowali się też Eliza Orzeszkowa, Henryk Sienkiewicz i Bolesław Prus.

Walka na słowa między młodymi i starymi, choć była pełna patosu i uczuć, nie trwała długo. Kiedy P. Chmielowski w książce wydanej w 1881 r. pisał o wielkim znaczeniu owych sporów pokoleniowych, inni krytycy zarzucili mu dużą przesadę. Tak więc dyskusja „młodych” i „starych” w drugiej połowie XIX w. Była mniej gorąca i mniej znacząca niż ta toczona między klasykami i romantykami.

(*Pozytywiści polscy // Historia Polski. Ostatnie lata w niewoli. – Warszawa : DeAgostini, 2005. – S. 147–148.*)

Stosunek pozytywistów do romantyków nie jest jednoznacznie potępiający. „Młodzi” występowali przede wszystkim przeciw romantycznemu światopoglądowi (np. Przeciw mesjanizmowi czy metafizyce), zwłaszcza – przeciw jego realizacji w polityce (poprzednie pokolenie zostało przez nich obarczone odpowiedzialnością za wywołanie i klęskę powstania styczniowego).

W sposób bardziej skomplikowany relacja pozytywistów do romantyków przedstawia się natomiast na polu literatury. Pozytywiści wystąpili bowiem przeciw romantycznej koncepcji sztuki, ceniąc zarazem poszczególnych twórców i dzieła poprzedniej epoki. Romantycznego wieszczą zastąpił w programach pozytywistów „pisarz-naukowiec” i „pisarz-działacz”, „pisarz-społecznik”, „pisarz-pracownik”. Obowiązek użyteczności nałożony na tę dziedzinę aktywności twórczej sprawił, że weryfikacją objęto obowiązujące dotychczas tematy i formy literackie. Wymagano zatem, by pisarz zajmował się problematyką społeczną; za najodpowiedniejszą formę przekazu nowych idei uznano powieść – ze względu na jej siłę oddziaływania na czytelnika oraz zawartość poznawczą. Zabrakło natomiast zainteresowania dla tak popularnej w poprzedniej epoce poezji (próby wpisania jej w program pozytywistów wypada uznać za nieudane – przykładem może być twórczość K. Świdzińskiego, przeciw poezji występował A. Świętochowski w artykule *Pleśń społeczna i literacka* – 1873, oskarżając ją o rozmijanie się z potrzebami społeczeństwa). Charakterystyczne jest odejście pozytywistów od typowych dla romantyków tematów dotyczących tego, co jednostkowe i niepowtarzalne oraz zainteresowanie tym co typowe. „Młodzi” dokonali swoistej cenzury literatury romantycznej, wybierając

z niej tych twórców i te dzieła, które mogły okazać się wartościowe dla ich własnego światopoglądu; polemizowali przy tym głównie z poetami romantyzmu krajowego, z epigonami (np. z T. Lenartowiczem). W wyniku takich zabiegów interpretacyjnych najważniejszym romantykiem stał się Mickiewicz, ale nie jako autor *Dziadów*, lecz *Pana Tadeusza* – utworu odpowiadającego estetyce i światopoglądowi „młodych” (odczytywano bowiem ówczesnie poemat Mickiewicza w perspektywie poetyki realistycznej). Warto również zauważyć, że w miarę rozwoju epoki – narastania znamion kryzysu jej doktryny – problematyka romantyzmu i problematyka romantyczna będą powracać w dziełach pozytywistów, coraz częściej docenianych swoich poprzedników i podejmowane przez nich problemy (przykładem tej tendencji może być *Lalka* B. Prusa).

(Epoki literackie od antyku do współczesności / pod red. M. Hanczakowskiego, M. Kuziak, A. Zawadzkiego, B. Żynis. – Bielsko-Biała, 2003. – S. 228–230).

Aleksander Świętochowski: My i Wy (fragment)

Odpowiedź nasza zamykać się będzie w granicach pytania, kto jesteście my, a kto jeszcze Wy, wielcy, zacni, uczeni, poważani, krzywdzeni i prześladowani? My jesteśmy młodzi, nieliczni, nie rządzący się widokami materialnych korzyści, uwolnieni z obowiązku hołdowania pewnym stosunkom i znajomościom, wypowiadamy swoje przekonania otwarcie, nie lękamy się sądu i kontroli, pragniemy ją rozciągnąć na wszystkich, pragniemy pracy i nauki w społeczeństwie, pragniemy wywołać siły nowe, zużytkować istniejące, skierować uwagę przed, a nie poza siebie – oto nasze wady. Wy jesteście starzy, liczni, krępowani między sobą tysiącem niewidzialnych nici, skradacie się ze swoimi zasadami nieśmiało, żądacie w literaturze spokoju, nieruchomości, każecie wszystkim patrzeć w przeszłość, szanować nawet jej błędy, chcecie, ażeby was, tak jak senatorów rzymskich, była zawsze jedna tylko liczba, ażeby was nikt nie sądził, nikt o nic nie upominał – oto wasza zasługa. Czy idąc tak odmiennymi drogami, możemy się spotkać kiedykolwiek i uszanować wzajemnie swoje cele? Nigdy! Wiemy to – między naszymi obozami popalone mosty, pozrywane groble. Zarzucacie

nam, że gardzimy wszystkim, co się przed nami stało, że nie jesteśmy sprawiedliwi dla zasług starszego pokolenia. Kłamstwo – ufundowane na tym, że nie jesteśmy zapalczywymi tych zasług czcicielami. Nie przeczymy, że każdy miał swój czas, w którym coś pożytecznego zrobił, ale czyż to nadaje mu prawo słusznego żądania od innych, ażeby cały swój czas poświęcali rozpamiętywaniu jego czynów jako osłodą jego ostatnich chwil życia? Wdzięczność i szacunek dla poprzedników w sferze pracy umysłowej nie jest wdzięcznością syna dla dobrego ojca. Postęp biegnie tak szybko, obowiązki jednostek tak wielkie, że ci, co wstąpili później do wielkiej pracowni ducha, zaledwie czas mają obejrzeć się na tych, co przed nimi byli. A cóż dopiero gdy starsi, zasmakowawszy w korzyściach swego wpływu na społeczeństwo, który już zaczyna być zgubnym, nie chcą oddać cugli młodszym, przybywającym ze świeżością sił i lepszym pojęciem potrzeb? Cóż powiedzieć, gdy starsi zamiast usunąć się z pola, na którym już nic zrobić nie mogą, stoją na nim upornie, opóźniając postęp przekonań i wlewając w społeczeństwo tę martwość, która im już tylko z całego życia pozostała? Naturalnie wtedy wywołują oni nie tylko opór, ale nawet potępiające sądy o swej działalności, której w porę nie umieli przerwać. Szkody, które robią przy końcu swego zawodu, każą nieraz zapominać o dobrodziejstwach przy jego początku. W życiu społeczeństw są zawsze pewne chwile, w których pokolenia jak warta zmieniają się nawzajem. Szczęśliwy ogół, około którego straż zmienia się regularnie; nieszczęśliwy i źle strzeżony, gdy starych i znużonych długim czuwaniem gwardzystów nie zastępują nowi. W obowiązkach ludzi, którzy stanęli do przewodniczenia drugim, leży nie tylko powinność spełniania swej władzy sumiennie, ale także złożenia jej w porę. Każdy organizm ma swoją chwilę, od której przestaje być czynnym.

Wy wszyscy, którym już tylko siwizna i zmarszczki pozostały na obronę zdań własnych, pamiętajcież, na Boga, że i słońce ma swoje południe. Czyż chcecie swój zachód przeciągnąć dlatego, ażeby wschód jak najpóźniej nastąpił? Czyż jeszcze będziecie się upominać o to, że niesprawiedliwie potępiamy Was? Czyż kiedy Wy, jako ludzie rozważni, doświadczeni, chłodniejsi, wystąpiłście do nas, już nie mówię – z

słowami pochwały, ale przynajmniej szczerzej sympatii i zgody? Czyż w działaniu naszym uznaliście nas jako cyfrę, którą wciągnąć należało w rachunek ogólny? Czyż uznaliście w nas ludzi, którzy chcą i są zdolni pracować obok z Wami? Nic nie zrobiliście z tego wszystkiego, a skarżycie się teraz, żeśmy się sami o swoje upomnieli, źle mówię, żeśmy się Wam pamiętać kazali. Przypuściwszy, że Wasza rola jeszcze nie skończona, dlaczego żeście nam wszelkiej zaprzeczali? Czy myślicie, żeście Wy tylko zaarendowali honor, miłość dobra, poczucie piękna? Czy sądzicie, że młodej piersi wszystko to obce, że serce nasze nie drga, imaginacja się nie zapala, umysł nie poddaje, a z oczu łzy nie płyną, że nie cierpimy, nie kochamy, a tylko nienawidzimy pluując na wszystko szyderczo?

Piotr Chmielowski: Utylitaryzm w literaturze (fragment)

Utwór zależy od twórcy; a twórcy od przyrodzonych usposobień swoich i od otoczenia, w którym żyje. Dotąd artyści i literaci stanowili odrębną klasę w społeczeństwie: mieli swoje zwyczaje, swoje towarzystwo, swój język nawet. Wyróżniali się – i co najważniejsza chcieli się wyróżniać od reszty społeczeństwa, co im nadawało pewną cechę oryginalności, jeżeli nie śmieszności. Niezgrabność, roztargnienie, zamyślenie, pochmurna melancholia lub bachusowa wesołość, brak pojęcia praktycznej strony życia, a stąd niezaradność w interesach materialnych, pewna miękkość charakteru, przemieniająca się niekiedy w mazgajstwo, pewna lekkość usposobienia, brak stałych przekonań i zasad; to były główne wady czy zalety – stosownie do sposobu zapatrywania się osób oceniających – jakie dostrzec można było w dotychczasowych przedstawicielach piękna. Nie mówię tu oczywiście o wyjątkach, które wszędzie znaleźć się muszą, ale o ogóle, o owym ogóle, który stanowi większość. Otóż, jeżeli jeden z tej większości, natchniony jakąś poważniejszą myślą, zamierzył puścić się drogą nową, nie utorowaną dotąd; jeżeli chciał w utworze swoim przeprowadzić jakąś tendencją, z konieczności musiał pobłądzić, rysować szkielety zamiast ciał żywych, źle pojmować, fałszować i przekręcać dążenia społeczne, gdyż nie miał najmniejszego we wszystkich tych sprawach doświadczenia;

był zupełnie obcy całemu ruchowi naukowemu, przemysłowemu, handlowemu i w ogóle społecznemu. Trudno narysować scenę sądu przysięgłych temu, kto nigdy nic podobnego nie widział, a przynajmniej nie czytał dokładnego opisu. Niepodobna znać dobrze potrzeby reform społecznych człowiekowi, który żył w jasnym kółku towarzyskim, nie zaprzatając się nigdy naukami społecznymi, nie obserwując życia poza zakresem miłosnych westchnień i przekleństw rozpacz.

Dzisiaj powiadamy sobie: albo literatura pójdzie ręką w rękę z najdroższymi naszymi interesami – zarówno materialnymi, jak duchowymi – albo też pozostanie w tyle, odśpiewując stare litanie nieutulonego żalu i bezmyślnego majaczenia. W pierwszym wypadku przyjmujemy ją do swego towarzystwa i cenić będziemy na równi z innymi użytecznymi produkcjami; w drugim zaś – niech umiera, nam jej nie potrzeba. My wiemy, co robimy, dokąd dążymy, jakich środków do spełnienia swych celów użyć mamy. Cóż nam po maruderach, sprawiających tylko nieporządek, a nie przynoszących żadnej korzyści. Nie zwracamy na nich uwagi; nawrócą się, zaczną świadomie uczestniczyć w pracy społecznej albo też poginą. Żal nam tych biedaków; ale cóż robić? Pochód społeczeństwa przerywać się nie może. Nie jest to teoria bezlitosnego gnębienia, ale przyrodzonej duchowej konieczności. „Kto nie pracuje, nie powinien jeść”, powiedział św. Paweł, i miał najzupełniejszą słuszność. Marnowanie sił na niedorzeczności jest społeczną zbrodnią. Gdyby się szczerze przejęto tą zasadą, mniej by było bawidełek i świecidełek, a więcej dzieł użytecznych. Jeżeli bowiem autor zawsze i wszędzie występować będzie jako obywatel, jeżeli biorąc do ręki pióro nie będzie wprzód przemyślał, jakie frazesy najmilej wpadną w ucho czytelnikom, ale zastanowi się nad treścią swego utworu i zda sobie sumiennie sprawę z celu, do którego ma dążyć i ze środków, jakie do tego celu doprowadzić mogą, jeżeli wymagania i potrzeby społeczne, nie zaś oklaski bezmyślnego tłumu będą jego przewodnikami, to utwór jego zadowoli zarówno estetyczne poczucia, jak i prawda myślenia. Idzie tylko o harmonijne zespolenie wszystkich wymagań w jedną całość. Ostatecznie bowiem to, cośmy powiedzieli powyżej, odnosi się do wychowania i wykształcenia literackiego, do urobienia

charakteru przedstawicieli piękna; przy samym tworzeniu wszystkie owe czynniki zlać się muszą w przedstawieniu takich postaci, w skreśleniu takich sytuacji, które by były jak najżywszym obrazem danej chwili w danym społeczeństwie albo też chwili analogicznej podobnej w dziejach tego samego albo innego społeczeństwa. Rozdwojenie artysty tu nie istnieje, wychowanie i wykształcenie popchnęło go już w oznaczonym kierunku; dzieła jego będą jednolite, bo odbijać będą myśl jednolitą. Obawa więc, o której poprzednio przy określeniu znaczenia tendencji mówiliśmy, jest najzupełniej płonną: nie ma podstawy w samej definicji utylitaryzmu. Panuje tu jedność; ogólna bowiem zasada zdążania do rozwoju i udoskonalenia społeczeństwa wszystkie różnobarwne promienie działalności autorskiej skupia w jeden promień biały, jasny jak światło słoneczne. Pod sztandar ten wszyscy szlachetni zapisać się muszą; a jeżeli były dotąd spory nieraz nawet zacięte, pochodziło to z nieporozumienia, co pod wyrażeniem: utylitaryzm w literaturze rozumieć należy. Nie mamy nadziei ażebyśmy artykułem naszym spory te załagodzili, zwłaszcza pomiędzy osobami interesowanymi, które po większej części przekonane aż do oczywistości, nie chcą złożyć broni raz podniesionej i wolą się raczej narazić na zarzut niekonsekwencji aniżeli uznać się za zwyciężonych. Szło nam głównie o czytelników bezstronnych, nieuprzedzonych; chcieliśmy wskazać nasze zapatrywanie się na zadanie i cel poezji i beletrystyki, która z powodu nadmiernego rozpowszechniania, a bardzo wielkiej nieużyteczności, wymaga prędkiej i stanowczej reformy, skąpania w nurcie myśli zdrowych, mogących wlać w jej żyły nowe życie i przemienić ją na istotny czynnik produkcji społecznej, nie wskutek pozorów, nie wskutek szumnych wykrzykników frazeologii, ale wskutek istotnej, prawdziwej użyteczności.

(Programy i dyskusje literackie pozytywizmu / Oprac. J. Kulczycka-Saloni. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985).

Pytania do dyskusji, powtórzeń, zadań:

Artykuł „My i Wy” jest zaliczany do tekstów manifestowych. Czy może być wzorem manifestu pisanego dzisiaj?

Kto przedstawiał pokolenie „młodej prasy”?

Artykuł „My i Wy” pełnił funkcję mobilizacyjną czy omawiał zamiary programowe? Jakiego jest emocjonalnego zabarwienia tego artykułu?

Jaki obraz pisarza podaje P. Chmielowski w artykule „Utylitaryzm w literaturze”?

Porównaj spór „starej” i „młodej” prasy z walką między klasykami a romantykami. Czy są to walki literackie o tym samym nasileniu?

5. POEZJA CZASÓW NIEPOETYCKICH

5.1. Epoka „zmarnowanych” poetów

Okres pozytywizmu nie stworzył takiej liryki czy epiki wierszowanej, jak romantyzm. Zadania poznawcze, społeczne i wychowawcze, jakie postawiono przed literaturą, skuteczniej było realizować poprzez powieść, nowelę i opowiadanie. Okres pozytywizmu zwykło się uznawać za czas rozkwitu epiki prozatorskiej, za „klasyczny” etap rozwoju tej formy. Ani dramat, poza komedią społeczno-obyczajową, ani też liryka tych lat nie osiągnęły poziomu porównywalnego np. z powieściami Bolesława Prusa, Henryka Sienkiewicza czy Elizy Orzeszkowej (...). Poezja okresu pozytywizmu żyła po prostu w cieniu prozy, podobnie jak w epoce romantyzmu powieść istniała w cieniu dramatu. Potępiające głosy i krytyka sfery tematycznej oraz wyborów formalnych towarzyszyły tej poezji od jej początków i utrzymują się do dziś.

(Budrewicz T. Poezja „niepoetyckich czasów” / Budrewicz T. // Historia literatury polskiej. Tom IV. Pozytywizm. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa, 2006. – S. 237).

Poetów atakowano bezpardonowo, w sposób, który atakującym chluby nie przynosił. Oto przykładowe epitety z wybranych artykułów i recenzji:

- o poecie: „*mucha, co chce wyssać z mózgow ludzkich zdrowy rozsądek*”, „*wzdychający do białej i czerwonej róży*” (A. Wiślicki)

- o poetach współczesnych:

„*Tych genialnych wieszczów, którzy kamienieją na widok*

spustoszenia, jakie nauka w ich wycacanym świecie zrobiła, należy uważać, jako szkodliwe owady, ostatki maruderów, których po kątach wystrzeliwać należy. Nikt nie ma prawa stawać przed społeczeństwem z myślą zwietrzałą, czczą, na której starość trujący osad położyła” (Świętochowski, *Pleśń społeczna i literacka*),

„poetyczne gęsi”, „żałobliwie piszczące indyczeta”,

- o klasycyzmie: „trup literacki”,

- o Asnyku: „stary nudziarz”, „skwaśniały gderacz”

- o Norwidzie: „myśli jego były mętne i pierzchliwe”, „skończył jako półtalent, nie napisawszy nic znakomitszego”.

Sami twórcy poezji pisali, że „Czas poezji przeminął, myśmy zabici...” (Leonard Sowiński – 1831–1887 – 6 lat zesłania, alkoholizm – ten przedstawiciel przedburzowców wyraża totalną negację świata, w którym zwyciężają niskie i destrukcyjne siły „materii” nad wartościami duchowymi świadczące o nieodwracalnym regresie ludzkości; negację, podszytą żalem nad własnym zmarnowanym losem; zbiory: *Poezje*, 1875 i *O zmroku*, 1885).

Listę owych tragicznych zabitych, czyli zmarnowanych poetów, swoistych kaskaderów poezji okresu pozytywizmu, których liryka nie zdołała się rozwinąć, o których krytyka litościwie wyrokowała: *mniej szczęśliwi, zmarnowani, pokrzywdzeni*, którzy tworzą listę poetów tragicznych uzupełniają:

Ludwik Brzozowski (1833–1973, samobójstwo),

Mikołaj Biernacki (Rodoć – 1836–1901, samobójstwo),

Michał Bałucki (1837–1901, samobójstwo; wiersze pisywał tylko w młodości, pewną popularność zdobył jako powieściopisarz i autor komedii obyczajowych),

Aleksander Michaux (Miron – 1839-1895, alkoholizm, choroba umysłowa),

Władysław Szancer (Ordon – 1848–1914, 35 lat życia w obłądnie),

Włodzimierz Stebelski (1848–1891, alkoholizm, samobójstwo),

Stanisław Grudziński (1852–1884, gruźlica),

Maria Bartusówna (1854–1885, przedwcześnie zmarła na gruźlicę).

5.2. Program poezji pozytywistycznej

- preferowanie drobnych form, poetyckich detali, które dokumentują skalę wrażliwości twórców na różnorodne przejawy piękna
- odejście od subiektywizmu, nastawienie nie na podmiot, ale na przedmiot
- preferowanie wypowiedzi nieosobistej
- niepożądana dominacja lirycznego „ja”

Poezja miała

- zajmować się współczesnym życiem społecznym
 - nadążać za umysłowym rozwojem ludzkości
 - wyrażać się językiem komunikatywnym, nastawionym na możliwości percepcyjne adresata
 - przynosić prawdziwe, realistyczne obrazy ludzkich losów, doznań i przeżyć
 - być czynem obywatelskim
 - kształtować wartościowe postawy, wskazywać dobre i złe przykłady
- Poeta powinien
- interesować się życiem innych ludzi, mieć postawę obywatelską
 - okazywać współczucie pokrzywdzonym i nieszczęśliwym
 - rejestrować możliwie dużo różnorodnych tematów, ujmując je w obrazy przesycone rzewnymi uczuciami

Komin fabryczny, bita droga lub lokomotywa są równie dobrym przedmiotem dla ludzkiej wyobraźni, jak dzikie stopy lub sioło, istniejące według starodawnych warunków bytu, bo poetyckość leży w działaniu umysłu ludzkiego, w dążności jego, nie w samym przedmiocie.

(Borkowska G. Eliza Orzeszkowa / Borkowska G. // Historia literatury polskiej. T. VI. Pozytywizm. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Wydawnictwo SMS, 2006. – S. 238–241).

5.3. Adam Asnyk

Pseudonimy El...y, Jan Strożek, ur. 11 X 1838, Kalisz, zm. 2 VIII 1897, Kraków, poeta i dramatopisarz. Brał udział w ruchu konspiracyjnym

i powstaniu styczniowym 1863–64; Uraz klęski próbował leczyć podróżami (m.in. po Niemczech i Włoszech) i studiami w Heidelbergu, gdzie uzyskał stopień doktora filozofii. W 1867 zamieszkał we Lwowie, następnie od 1870 do końca życia przebywał w Krakowie. Był posłem na sejm galicyjski. Miłośnik Tatr i podróży, wielokrotnie zwiedził Włochy, był w Afryce Północnej, dotarł na Ceylon. Dorobek poetycki ogłaszał kolejno w 4 tomach *Poezji* (1869, 1872, 1880, 1894). Liryka o tematyce miłosnej, która przyniosła Asnykowi największą popularność, operują często „mową kwiatów” i motywami muzycznymi, związana jest z estetyką *biedermeieru* – znamienne tytuły poszczególnych utworów i cykli, np.: *Stokrotki*, *Róża*, *Nokturno*, *Album pieśni*, *Mozaika*. Wiele z nich otrzymało opracowania muzyczne znanych ówczesnych kompozytorów. Swą pozycję w literaturze utrwalił Asnyk cyklem wierszy tatrzańskich, na które składają się rozmaite ujęcia pejzażu górskiego, skreślone w kilku konwencjach: ludowo-baśniowej, sentymentalnej, realistycznej, impresjonistycznej i symbolistycznej. Znakomitą interpretacją poezji Asnyka i jego osobowości są 2 portrety namalowane przez J. Malczewskiego (między poezją Asnyka a malarstwem Malczewskiego istnieją ważne związki; podobnie, jak i malarstwem A. Grottgera.)

(*Epoki literackie. Pozytywizm* / [red. S. Żurawski] – Warszawa : PWN, 2008. – S. 14–15).

Główne nurty tematyczne poezji Asnyka:

- wierność tradycjom patriotycznym
- liryki osobiste
- liryki pejzażowe (tatrzańskie) (cykl „W Tatrach” (1880)
- filozoficzny (cykl sonetów „Nad głębiami” (1883–1894)

W liryce osobistej „wystrzegał się Asnyk wylewności wyznań i szablonowych westchnień, ale nie stronił od motywów konwencjonalnych, na przykład od lubianej w jego czasach „mowy kwiatów”. Tonem jego własnym była jednak dyskretna elegancja zwierzeń, zakrywająca gorączkę uczuć, wyciszająca je i przenosząca w sferę melancholijnej refleksji. Albo w sferę autoironii, czasem ironizującego flirtu, a czasem gorzkawej zadumy.

Niektóre wiersze o tej tematyce, na przykład *Między nami nic nie było* (1870), recytowane w salonikach i powtarzane jako teksty pieśni (około 70 utworów Asnyka, nie tylko miłosnych, zostało opatrzonych w melodie, nieraz dwu- lub trzykrotnie!) – spopularyzowały się, ale i spospolitowały.

(*Bachórz J. Pozytywizm / Bachórz J. – Warszawa : Wydawnictwo Stentor, 1999. – S. 59*).

Cykl trzydziestu sonetów, *Nad głębiami*, napisanych w latach 1880–1894, zawiera wykład filozoficznego systemu autora. Był on silnie naznaczony przez dziewiętnastowieczny naukowy ewolucjonizm, przez niemiecką filozofię idealistyczną i, być może przez niektóre z filozoficznych idei Słowackiego: jakkolwiek całemu wszechświatowi złożonemu z atomów właściwy jest ruch, zgodnie z niezmiennymi prawami, poza materią istnieje siła duchowa kierująca wszelkie zjawiska ku doskonałości, a w ten sposób nadająca znaczenie ślepemu tańcowi elementów. Filozofia Asnyka z tych sonetów mocno przypomina filozofię Bolesława Prusa. Pozytywiści cenili postępowe poglądy Asnyka i często cytowali jeden z jego wierszy, gdzie powiedział: „*Trzeba z żywymi naprzód iść, po życie sięgać nowe..., a nie w uwiędłych laurów liść z uporem stroić głowę*”. Asnyk, niewątpliwie najlepszy rzemieślnik swego pokolenia, wykazywał pewne podobieństwa do francuskich parnasistów, również splecających dług naukowemu światopoglądowi swojej epoki. Jednakże wpływ jego bladł wraz z pojawieniem się „modernistów” w ostatniej dekadzie stulecia...

(*Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków, 1994. – S. 367–368*).

Daremne żale

Daremne żale – próżny trud,
Bezsilne złorzeczenia!
Przeżytych kształtów żaden cud
Nie wróci do istnienia.

Świat wam nie odda, idąc wstecz,
Znikomych mar szeregu –
Nie zdoła ogień ani miecz
Powstrzymać myśli w biegu.

Trzeba z żywymi naprzód iść,
Po życie sięgać nowe...
A nie w uwiędłych laurów liść
Z uporem stroić głowę.

Wy nie cofnicie życia fal!
Nic skargi nie pomogą -
Bezsilne gniewy, próżny żal!
Świat pójdzie swoją drogą.

Do młodych

Szukajcie prawdy jasnego płomienia!
Szukajcie nowych, nie odkrytych dróg...
Za każdym krokiem w tajniki stworzenia
Coraz się dusza ludzka rozprzestrzenia,
I większym staje się Bóg!

Choć otrząśnięcie kwiaty barwnych mitów,
Choć rozproszycie legendowy mrok,
Choć mgłę urojen zedrzącie z błękitów,
Ludziom niebiańskich nie zbraknie

zachwyków,
Lecz dalej sięgnie ich wzrok.

Każda epoka ma swe własne cele
I zapomina o wczorajszych snach...

Nieście więc wiedzy pochodnię na czele
I nowy udział bierzcie w wieków dziele,
Przyszłości podnoście gmach!

Ale nie depreczcie przeszłości ołtarzy,
Choć macie sami doskonalsze wzniesić;
Na nich się jeszcze święty ogień żarzy,
I miłość ludzka stoi tam na straży,
I wy winniście im cześć!

Ze światem, który w ciemność już zachodzi
Wraz z całą tęczą idealnych snów,
Prawdziwa mądrość niechaj was pogodzi –
I wasze gwiazdy, o zdobywcy młodzi,
W ciemnościach pogasną znów!

Między nami nic nie było

Między nami nic nie było!
Żadnych zwierzeń, wyznań żadnych,
Nic nas z sobą nie łączyło
Prócz wiosennych marzeń zdradnych;

Prócz tych woni, barw i blasków
Unoszących się w przestrzeni,
Prócz szumiących śpiewem lasków
I tej świeżej łąk zieleni;

Prócz tych kaskad i potoków
Zraszających każdy parów,
Prócz girlandy tęcz, obłoków,
Prócz natury słodkich czarów;

Prócz tych wspólnych, jasnych źródojów,
Z których serce zachwyty piło,
Prócz pierwiosnków i powojów
Między nami nic nie było!

Karmelkowy wiersz

Bywało dawniej, przed laty,
Sypałem wiersze i kwiaty
Wszystkim dziewczątkom,
Bom myślał, o piękne panie,
Że kwiat lub słowo zostanie
Dla was pamiętką.

Wierzyłem -zwyczajnie młody,
Że jeszcze nie wyszło z mody
Myśleć i czuć,
Że trocha serca kobiecie
Świetnej kariery na świecie
Nie może psuć.

Aniołków brałem na serio
I z śmiesznią donkiszoterią
Wielbiłem lalki,
I gotów byłem, o zgrozo,
Za Dulcyneę z Tobozo
Stanąć do walki!

Lecz dziś komedię salonu
Jak człowiek dobrego tonu
Na wylot znam;
Z serca pożytek niewielki,
Więc mam w zapasie karmelki
Dla dam.

Limba

Wysoko na skały zrębie
 Limba iglastą koronę
 Nad ciemne zwiesiła głębie,
 Gdzie lecą wody spienione.

Samotna rośnie na skałe,
 Prawie ostatnia już z rodu...
 I nie dba, że wrzące fale
 Skałę podmyły u spodu.

Z godności pełną żalobą
 Chyli się ponad urwisko
 I widzi w dole pod sobą
 Tłum świerków rosnących nisko.

Te łatwo wschodzące karły,
 W ściśniętym krocząc szeregu,

Z dawnych ją siedzib wyparły
 Do krain wiecznego śniegu.

Niech spanoszeni przybysze
 Pełzają dalej na nowo!
 Ona się w chmurach kołysze
 Ma wolne niebo nad głową!

Nigdy się do nich nie zniży,
 O życie walczyć nie będzie
 Wciąż tylko wznosi się wyżej
 Na skał spadziste krawędzie.

Z pogardą patrzy u szczytu
 Na tryumf rzeszy poziomej...
 Woli samotnie z błękitu
 Upaść strzaskana przez gromy.

Sonet I (cykl „Nad głębiami”)

Zmiennego bytu falo ty ruchliwa,
 Co nas unosisz po wszechświata toni!
 Daremnie wzrok nasz za tym wszystkim goni;
 Co pod powierzchnią twoją się ukrywa;

Choć nam w błyskawic blasku się odstłoni
 Głęb niezmiernona, ciemna i straszliwa...
 Trudno nam dotrzeć spojrzzeniami do niej
 Przeż pianę zjawisk, co po wierzchu pływa.

Próżno nad głębią schyleni – jej ciemnic
 Obraz chwytam, gdyż ruchliwa fala,
 Zamiast odwiecznych istnienia tajemnic,

Własną twarz naszą ukazuje z dala,
 I nasz widnokrąg cały się powleka
 Rzuconym w wszechświat odbiciem
 człowieka.

Sonet XXV (cykl „Nad głębiami”)

Jako cząsteczka wszechświata myśląca
 Szukam w nim celu i o celu myślę
 Bo ten się wiąże z mym pojęciem ściśle,
 Tak jak odczucie światła lub gorąca.

Znam tylko bowiem jedną z form tysiąca
 Natury, w moim odbitej umyśle;
 Sądzę ją z tego, co mi sama przyszło
 I czym o władze mi dane potrąca.

Natura twórcza, wieczna, bezcelowa
 Nie da się zmieścić w naszych pojęć ramie –
 Więc wiecznym prawom, co w swym łonie
 chowa,

I konieczności, co nas wszystkich łamie,
 Ludzkiej dążności narzucamy znamię,
 Na ludzki język tłumacząc jej słowa.

Gdybym był młodszy...

Gdybym był młodszy, dziewczyno,
Gdybym był młodszy!
Piłbym, ach, wtenczas nie wino,
Lecz spojrzeń twoich najśladzszy
Nektar, dziewczyno!

Ty byś mnie może kochała,
Jasny aniele...
Na tę myśl pierś mi zadrzała,
Bo widzę szczęścia za wiele,
Gdybyś kochała!

Gwiazd bym nie szukał na niebie
Ani miesiąca,
Ale bym patrzył na ciebie,
Boś więcej promieniejąca
Od gwiazd na niebie!

Wzgardziłbym słońca jasnością
I wiosny tchnieniem,
A żyłbym twoją miłością,
Boś ty jest moim natchnieniem
I słońce jasnością.

Ale już jestem za stary,
Bym mógł, dziewczeczko,
Zażądać serca ofiary;
Więc bawię tylko piosnecką,
Bom już za stary!

Uciekam od ciebie z dala,
Motyłu złoty!
Bo дума mi nie pozwala
Cierpieć, więc pełen tęsknoty
Uciekam z dala.

Śmieję się i piję wino
Mieszane z łzami,
I patrzę, piękna dziewczyno,
W swą przeszłość pokrytą mgłami,
I piję wino...

5.4. Maria Konopnicka

Obwołana w swoim czasie wieszczem, godnym zająć opustoszałe po odejściu Wielkich Romantyków miejsce na Parnasie, Konopnicka jest może bardziej interesująca jako przykład wyemancypowanej kobiety niż jako poetka, chociaż niektóre z jej wierszy słusznie umieszczają się w każdej antologii. ... Wiele z jej poezji to pisane wierszem nowelki o losie uciśnionych; próbowała także, i to z powodzeniem, swego pióra w opowiadaniach pisanych prozą na podobne tematy. Niektóre z jej liryków można by wręcz pomieścić wśród autentycznych anonimowych poezji ludowych. Tak więc Konopnicka zasługuje na miano poetki „populistycznej”, szczególnie uwrażliwionej na Polskę inną od polski wykształconych warstw wyższych. Jej wzruszające opowiadania z życia chłopów, robotników i Żydów po dziś dzień stanowią klasyczną lekturę

szkolną. Jej dokonania w poezji pod pewnymi względami są pokrewne osiągnięciom Orzeszkowej w prozie. Ponieważ wiersze i opowiadania Konopnickiej są bardzo łatwe nawet dla niewykształconego czytelnika, jej dzieła są od czasu jej śmierci nieustannie wydawane w setkach tysięcy egzemplarzy.

(*Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków : Znak, 1994. – S. 368, 369*).

Konopnicka jest poetką silną. Jej słowo ma muskulaturę, brzmi, dźwięczy, nie szeleści. Jej wiersze są nowoczesne, własne, pełne siły i prawdziwego przeżycia.

(*Kamieńska A. Przedmowa / A. Kamieńska // Maria Konopnicka. Wiersze wybrane. – Warszawa : PIW, 1965. – S. 12, 17*).

Kubek

Z jednego kubka ty i ja
Piliśmy onej chwili:
Lecz że nam w wodę padła łza,
Więc kubek my rozbili.

Dziś, kiedy w skwary znojnych susz
Samotne kroki niosę,
Gwiazdy mi jasne z złotych kruz
Podają srebrną rosę.

I poszli w świat, i poszli w dal,
Osobną każde drogą,
Ani nam szczątków onych żal,
Co zrosnąć się nie mogą...

Lecz wiem, że w żadnej z gwiezdnych czas
Nie znajdzie się ochłoda,
Jaką miał prosty kubek nasz,
Gdzie były łzy – i woda.

Preludium

Nie kocham jeszcze, a już mi jest drogi,
Nie kocham jeszcze, a już drzę i płonę
I duszę pełną o niego mam trwogi
I myśli moje już tam, w jego progi
Lecą stęsknione...
I ponad dachem jego się trzepocą
Miesiączną nocą...

W nocie niespane...
I już na ustach noszę ślad płomienia
Jego imienia.

Nie kocham jeszcze, a ranki już moje
O snach mych dziwnie wstają zadumane,
Już chodzą za mną jakieś niepokoje,
Już czegoś pragnę i czegoś się boję

Nie kocham jeszcze, a już mi się zdaje,
Że nam gdzieś lecieć, rozpląnąć się trzeba,
W jakieś czarowne dziedziny i kraje...
Już mi się marzą słowicze wyraje
Do tego nieba,
Które gdzieś czeka, aż nas ukołysze
W błękitną ciszę.

Archaizowana *Rota* (*rota* znaczy „przysięga”) została napisana jako odpowiedź na ustawę pruską o przymusowym wywłaszczeniu Polaków z ziemi. Szybko stał się jedną z najbardziej popularnych pieśni patriotycznych, opatrzony patetyczną melodią Feliksa Nowowiejskiego. Na 500-lecie bitwy pod Grunwaldem został odśpiewany przez chóry z terenów objętych zaborami na uroczystości odsłonięcia pomnika grunwaldzkiego w Krakowie. Stał się rodzajem hymnu narodowego i nawet konkurował z *Mazurkiem Dąbrowskiego* na określenie mianem hymnu narodowego.

Rota

Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród,
Nie damy pogrześć mowy!
Polski my naród, polski lud,
Królewski szczep Piastowy,
Nie damy, by nas zniemczył wróg...
Tak nam dopomóż Bóg!

Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz
Ni dzieci nam germanił.
Orężny wstanie hufiec nasz,
Duch będzie nam hetmanił,
Pójdziem, gdy zabrzmi złoty róg...
Tak nam dopomóż Bóg!

Do krwi ostatniej kropli z żył
Bronić będziemy Ducha,
Aż się rozpadnie w proch i pył
Krzyżacka zawierucha.
Twierdzą nam będzie każdy próg...
Tak nam dopomóż Bóg!

Nie damy miana Polski zgniść
Nie pójdziem żywo w trumnę.
Na Polski imię, na Jej cześć
Podnosim czoła dumne,
Odzyska ziemię dziadów wnuk...
Tak nam dopomóż Bóg!

A jak poszedł król...

A jak poszedł król na wojnę,
Grały jemu surmy zbrojne,
Grały jemu surmy złote
Na zwycięstwo, na ochotę...

Szumiały orły chorągwiane,
Skrzypiły kędyś krzyż wioskowy...
Stach śmiertelną dostał ranę,
Król na zamek wraca zdrowy...

A jak poszedł Stach na boje,
Zaszumiały jasne zdroje,
Zaszumiało kłosów pole
Na tęsknotę, na niedolę...

A jak wjeżdżał w jasne wrota,
Wyszła przeciw zorza złota
I zagrały wszystkie dzwony
Na słoneczne światła strony.

A na wojnie świszczą kule,
Lud się wali jako snopy,
A najdzielniej biją króle,
A najgęściej giną chłopcy.

A jak chłopu dół kopali,
Zaszumiały drzewa w dali.
Dzwoniły mu przez dąbrowę
Te dzwoneczki, te liliowe...

5.5. Felicjan Faleński

Odmienne niż Asnyk i Konopnicka, Felicjan Faleński był postacią stojącą na uboczu. Względne uznanie przyszło dopiero na starość. Faleński [...] jest interesującym poetą i autorem sztuk poetyckich. Które zdradzają rozległe horyzonty umysłowe. Faleńskiemu najbardziej udały się niektóre wiersze o Tatrach, gdzie obrazowanie jest czasami zadziwiająco nowoczesne oraz krótkie epigramaty, którym nadał grecki tytuł *Meandry*.

(*Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków : Znak, 1994. – S. 36–370*).

Zakończenie

Ścielą się liście poźółkłe z posepnym szelestem...
Wiatr je porywa szydyczy, podrzuca i targa –
Jesień wokoło mnie i wszędzie, tylko ja jestem,
W piersi mej żal zapóźniony i smutek, i skarga.

Wiatr je porywa szydyczy, podrzuca i targa,
W płas je taneczny porywa szalonym odmętem-
W piersi mej żal zapóźniony i smutek, i skarga,
Myśli wirują w mojej głowie jak w kole zaklętem.

W płas je taneczny porywa szalonym odmętem,
Potem je rzuca o ziemię i w strony rozmiata –
Myśli wirują w mojej głowie jak w kole zaklętem,
Padają w dół i pierzchają jak rzesza skrzydlata.

Rzuca wiatr liście i chwyta, i w strony rozmiata,
Niby myśliwiec odbite gdzieś stado łabędzi –
Myśli pierzchają ode mnie jak rzesza skrzydlata,
Myśli! o moje jesienne! i któż was dopędzi?

5.6. Wiktor Gomułcki

Był on przede wszystkim poetą „obrazków” życia codziennego w Warszawie, zwłaszcza jednej z jej dzielnic, ukochanego przezeń Starego Miasta. W ramach przyjętych konwencji stylistycznych, posługując się językiem tak przejrzystym i łatwym jak proza, Gomułcki potrafił

uchwycić w niemal fotograficzny sposób wiele drobnych szczegółów, zaobserwowanych na warszawskiej ulicy; opisuje stare. Siwe kobiety, jak udają się z dzbankami po wodę lub mleko, albo kawiarenkę, gdzie stara francuska dama wieczyste chowa się w kącie, czytając gazety. W wierszach Gomulickiego jest czułość, zaprawiona melancholią i uśmiechem i często zupełnie banalne rzeczy przeobrażają się u niego w zwiastuny czegoś wielkiego i wzniosłego.

(*Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków : Znak, 1994. – S. 370–371*).

Balkon

To nie gniazdko miłosne Hiszpanek,
Skąd się rankiem wpatrują w błękity
I gdzie nocą wdziera się kochanek
Czarnym płaszczem jak chmura okryty...

To zwyczajny, porzewiały ganek,
Do starego domostwa przybity,
Skąd jedynie drzew uschniętych wianek
I kominów brudne widać szczyty.

Czasem jednak, gdy wśród gwiazd gromady
Księżyc w dymach stołecznych rozplonie
I z kochanka siądzie młodzian błady,
Gdy się usta zbliżą, splotą dłonie –
Najśliczniejsze balkony Grenady
Nikną przy tym warszawskim balkonie...

Pytania do dyskusji i powtórzeń:

Jak można ocenić pozytywistyczny atak na poezję? Które argumenty przeciwko poezji uważasz za słuszne, a które nie?

Czy można wiersz „Do młodych” uznać za manifest ideowy pokolenia?

Do kogo są skierowane wiersze „Daremnne żale”, „Do młodych”?

Jakie rady daje autor pokoleniu „młodych”? Jakiej postawy oczekuje poeta od młodych? Jak ocenia wysiłek minionych pokoleń?

Czy można wiersz „Do młodych” uznać za próbę kompromisu między przyszłością a przeszłością?

Czy podmiot liryczny utożsamia się z młodymi pozytywistami?

Na czym polega podobieństwo "Do młodych" A. Asnyka i "Oda do młodości" A. Mickiewicza, chociaż powstały one w zupełnie innych okolicznościach?

Co w wierszach Asnyka kojarzy się z tradycją romantyczną?

Do jakich wydarzeń historycznych nawiązuje treść utworu „Rota”?

Jakie znaczenie symboliczne ma „złoty róg” z „Roty”?

Utwory Konopnickiej dla dzieci. Na czym polega popularność oraz nowatorstwo tych utworów?

Co w wierszach Konopnickiej kojarzy się ze stylizacją ludową?

Przeciwnicy Konopnickiej uważali, że zmierza do siania nienawiści biednych przeciwko bogatym. Ile racji jest w tym zarzucie?

Konwencje liryki miłosnej Asnyka i Konopnickiej.

Jesień a melancholia w wierszu Faleńskiego. W jaki sposób ciekawy układ kompozycyjny pomaga budować nastrój utworu?

6. POZYTYWIZM I REALIZM

6.1. Poetyka utworów realistycznych

Obmyślana w wypowiedziach programowych i rozważaniach teoretycznych,

a jednocześnie stosowana w powieściopisarstwie i nowelistyce pozytywistów, poetyka realistyczna uwzględniała szereg charakterystycznych cech:

✓ **Narracja 3-osobowa**

Od dawna uważano ją za sposób opowiadania i opisywania stosowny dla epiki, dodatkowym motywem było przekonanie o podobieństwie zadań nauki i literatury. Proza naukowa przecież posługuje się wykładem w trzeciej osobie. Mówi o faktach i prawach, a nie o wrażeniach czy nastrojach badacza. Narrację w pierwszej osobie w czasach pozytywizmu uznawano za staroświecką – tak kiedyś pisywano romanse, w których kochankowie zajmowali się głównie własnymi uczuciami). Dopuszczano natomiast wtręty epistolarne lub pamiętnikarskie na zasadzie realistycznej ilustracji tego, co robi któraś z postaci, np. bohaterka pisze list, zawierający takie a takie treści).

✓ **Narracja przedmiotowa**

(przedmiotowy – obiektywny, podmiotowy – tendencyjny)

Skupia uwagę czytelnika na rzeczywistości przedstawianej, a skrywa osobiste nastawienia i oceny autora. Narrator, niewidoczny w utworze, mówi tak, jakby był obserwatorem i „podśluchiwcem”

ludzi i zdarzeń. W istocie ma on wiedzę nieograniczoną i wszechmocne możliwości przenikania murów, dokonywania przeskoków w czasie, wdzierania się do psychiki bohaterów itd. Czasem pozycja narratora przedstawia wówczas to, co dostrzega bohater. Częściej jednak mamy w powieści realistycznej do czynienia z narratorem, który zajmuje pozycję niezależną od usytuowania postaci.

✓ Za przedmiotowością wypowiadał się Piotr Chmielowski. Uważał, że daje ona czytelnikowi obraz świata bezstronny, obiektywny i prawdziwszy, niż w prozie tendencyjnej.

✓ Powieść tendencyjną, natomiast, uprawiała Eliza Orzeszkowa (taki typ prozy mieści moralizatorskie zwroty do czytelnika, okazywanie sympatii dla bohaterów, lansujących idee miłe pisarzowi, a niełaski dla postaci z poglądami przeciwnymi).

✓ **Dużo dialogów**

Ponieważ utwór realistyczny ma stwarzać iluzję rzeczywistości – dawać czytelnikowi wrażenie czy złudzenie, że wszystko się odbywa na jego oczach, ogromną rolę pełnią dialogi. Czytelnik czuje się wtedy widzem rzeczywistości przedstawianej, jest blisko niej, doznaje jej „prawdziwość” – toteż powieści realistyczne zawierają więcej dialogów niż narracji. W dialogach pożądanym jest indywidualizowanie stylu wypowiedzi postaci, używanie gwar, żargonów i cudzoziemskich zniekształceń języka, w narracji obowiązuje szkolna polszczyzna literacka.

✓ **Czas i miejsce jak w soczewce**

Pokazywanie życia z bliska i dokładnie – stąd skłonność do skracania czasu akcji (nie kilkanaście czy nawet kilkadziesiąt lat, jak bywało w dawnych romansach, lecz najwyżej kilka lat, a nierzadko i kilka miesięcy); do skupienia geograficznego miejsca akcji (nie wędrówka przez wiele krain, lecz raczej opisanie dokładne topografii i środowiska społecznego w jednej miejscowości). Czytelnik winien wiedzieć, w jakim mniej więcej okresie dziejowym rozgrywają się zdarzenia (najlepiej: w którym roku) i w jakiej okolicy (najlepiej: sprawdzalnej na mapie).

✓ **Cechy typowe i indywidualne**

W portrecie postaci ideałem ujęcia realistycznego jest wyposażenie głównych bohaterów w cechy typowe i w rysy indywidualne. Najlepiej, gdy jedno i drugie występują w podobnych „dawkach”. Pożądanym jest ich stan równowagi. Cechy indywidualizujące mają zapobiegać szablonowi, cechy typowe – dowolnościom i wymyślnościom fantazji.

✓ **Akcja przyczynowo-skutkowa**

Budowa akcji opiera się na porządku przyczynno-skutkowym, zgodnym z doświadczeniem potocznym i ze zdrowym rozsądkiem. Fantastyka i cudowność nie należą do repertuaru realistycznego. Prawdopodobieństwo i tutaj – podobnie jak przy charakteryzowaniu postaci, czasu i miejsca – jest wymogiem fundamentalnym.

(*Bachórz J. Pozytywizm / J. Bachórz. – Warszawa : Wydawnictwo Stentor, 1999. – S. 68–69.*)

6.2. Pozytywistyczny obraz świata

* **Teraźniejszość i przyszłość**

Życie chwilą obecną, troska o codzienność, życie dla przyszłości, wiara w postęp

* **Nawiązanie do Oświecenia**

Kult racjonalizmu, nauki, oświaty; w literaturze – dydaktyzm

* **Świat zamknięty**

Obiektem zainteresowania świat zamknięty, zbadany, dostępny poznaniu naukowemu, rządony niezmiennymi prawami

* **Racjonalizm**

Kult rozumu i rozsądku, potępienie “przerostu” fantazji i uczucia

* **Spoleczeństwo**

Konkretna wspólnota, społeczny organizm jako najwyższe dobro

*** Jednostka w społeczeństwie**

Altruizm, poświęcenie, kooperacja, wezwanie do pracy dla dobra innych, odrzucenie marzycielstwa

*** Europa**

Spółeczeństwo polskie często porównywane z innymi, wynik dla Polski – niekorzystny (zacofani, wewnętrzne skłócenie, niezdolność do skutecznej pracy). Wzór pozytywny – Anglia

*** Proza**

Pisarz służący społeczeństwu, norma – użyteczność, w modzie pisanie prozą

*** Kompozycja zamknięta**

Zwarta budowa utworu (np. noweli), jasność, czytelność, konkret

*** Pejzaż**

Przyroda opanowana przez człowieka. Pejzaż miejski.

*** Gatunki**

Powieść społeczno-obyczajowa, nowela, obrazek, opowiadanie, gatunki dziennikarskie, później – powieść historyczna.

*** Bohater**

Trzeźwy, rozsądny, próbujący działać w interesie społeczeństwa i w miarę możliwości z innymi ludźmi. Może być inżynierem, lekarzem, kupcem, rolnikiem, rzemieślnikiem. Wierzy w sens drobnych przedsięwzięć, ceni trud powszechnej pracy. Przyczynia się do rozwoju nauki, oświaty, techniki.

6.3. Program prozy tendencyjnej

Literatura tendencyjna, która przeważała w dorobku pozytywistów między rokiem 1870 a 1880, cechowała się skłonnością do schematyzmu.

Widać ten schematyzm we wczesnych nowelach i powieściach Orzeszkowej (np. *Ostatnia miłość* 1867, *Pan Graba* 1870, Bałuckiego (*O kawał ziemi* 1872, *Byle wyżej* 1875), w *Humoreskach z teki Worszyłły* (1872) Sienkiewicza) i wielu innych utworach.

Do schematyzmu prowadziły literaturę tendencyjną następujące właściwości jej poetyki:

- ✓ w narracji – obecność zdań nieustannie oceniających rzeczywistość przedstawianą (to jest dobre, a to złe), komentarze odautorskie, uogólnienia o wyraźnej wymowie ideowej, apele do czytelnika, pouczenia itp. (na przykład w *Panu Grabie* Orzeszkowej “*A czy wiesz, czym jest cicha i zacna praca jednostki? Oto podstawa, na której się wznosi gmach ogólnego dobra*”);
- ✓ przy kreowaniu postaci – wyrazistość cech jednoznacznie dodatnich lub jednoznacznie ujemnych (jedne charaktery wyłącznie “czarne”, drugie wyłącznie “białe”); podobnie przy opisach przestrzeni (pałac arystokraty z reguły bywa siedliskiem zepsucia, dworek drobnego szlachcica – zazwyczaj oazą cnót domowych);
- ✓ kontrastowe zestawienia osób, uczynków, miejsc i chwil, wymowne wychowawczo;
- ✓ budowa fabuły, która wprawdzie respektuje rolę przyczyn i skutków, ale przede wszystkim ma na uwadze finał o jasnej wymowie moralnej, a więc na przykład sukces słusznej sprawy lub potępienie działań “czarnego charakteru” (jeśli w zakończeniu zostało ukazane zwycięstwo takiej postaci).

Około 1880 roku pisano o tendencyjności coraz krytyczniej. Zauważono, że sprzyja ona szablonom i uproszczeniom obrazu świata, a szlachetne intencje służą kiepskim pisarzom za usprawiedliwienie marnych utworów. Zaczęto więc nawoływać do ograniczenia tendencji na rzecz poznawczych wartości literatury. Pod koniec wieku niemało ostrych słów na temat pozytywistycznej tendencyjności napisali moderniści, hołdujący pod sztandarem Stanisława Przybyszewskiego zasadzie “sztuka dla sztuki”.

(*Bachórz J. Pozytywizm / J. Bachórz. – Warszawa : Wydawnictwo Stentor, 1999. – S. 41–44*).

Pytania do dyskusji, powtórzeń, zadań:

Pozytywiści uważali, że literatura tendencyjna jest dobra dla młodych czytelników, bo jasno tłumaczy intencje pisarza. Czy uważasz to za słuszne?

Które utwory Orzeszkowej można zaliczyć do tendencyjnych?

Do jakiej epoki nawiązywał pozytywizm? Podaj kilka wspólnych cech w estetyce tych epok.

Czym się różni utwór tendencyjny od realistycznego?

Dlaczego powieść stała się najbardziej pożądanym gatunkiem w pozytywizmie?

7. TWÓRCZOŚĆ MARII KONOPNICKIEJ

Z domu Wasiłowska, pseudonim Jan Sawa, ur. 23 V 1842, Suwałki, zm. 8 X 1910, Lwów, poetka, nowelistka, publicystka, krytyk literacki, autorka utworów dla dzieci. Do 1849 mieszkała w Suwałkach, następnie w Kaliszu, po zamążpójściu 1862, w Bronowie i Gusinie. 1878 opuściła męża i z sześciorgiem dzieci przeniosła się do Warszawy; 1884–86 była tygodnikiem literackim tygodnika „Świt”. Od 1890 mieszkała za granicą (Niemcy, Włochy, Francja, Austria, Czechy), utrzymując stały kontakt z krajem. Współcześni przyznali Konopnickiej miano wieszczka pokolenia, doceniając odwagę w poruszaniu problemów ważnych dla zniewolonego narodu. Uprawiała z powodzeniem gatunki literackie stworzone lub spopularyzowane przez romantyków: fragmenty (poetyckie i dramatyczne), dialog dramatyczny (*Prometeusz i Syzyf*), poemat dygresyjny (*Imagina*), epopcję (*Pan Balcer w Brazylii*), przystosowując je do wyrażania treści aktualnych. Tworząc „ku pokrzepieniu serc”, adresowała swoje utwory do różnych kręgów czytelniczych. Konopnicka celowała w psychologicznym obrazie portretowym (np. *Urbanowa*, *Anusia*, *Józefowa*), choć nie mniej interesujące są jej próby tworzenia serii opowiadań łączonych pomocą wyznaczników cykliczności (czasu, przestrzeni, lejtmotywów, narratora). Twórczość Konopnickiej dla dzieci stanowi świadectwo przystosowania tematyki i specyfiki obrazowania do zainteresowań oraz możliwości percepcyjnych małego odbiorcy.

(*Epoki literackie. Pozytywizm / [red. S. Żurawski] – Warszawa : PWN, 2008/– S. 108, 109).*

Nasza szkapa

Nowela, którą później nazywano „monografią nędzy”, jest z wielu względów gatunkiem charakterystycznym zarówno dla twórczości Konopnickiej, jak i odpowiednim dla prezentacji treści proponowanych przez pozytywizm. Zainteresowanie badaczy w tej noweli Konopnickiej budzi niezwykle sposób prowadzenia narracji – pozornie jest to dziecięcy narrator pierwszoosobowy. Przykładem ujawnienia się narratora-autora jest ostatnie zdanie sceny pogrzebu czy obserwacja stanów uczuciowych towarzyszących ojcu bohatera w trakcie wspomnień o szczęśliwej przeszłości. Te dwa typy narracji bezustannie się przeplatają... Poruszony w noweli temat nędzy proletariatu miejskiego nie jest w twórczości Marii Konopnickiej odosobnionym wyjątkiem. Elementem programu pozytywistycznego (walka z nędzą, zacofaniem, niedouczeniem) pojawia się zarówno w jej poezji...

(Słownik literatury polskiej / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.]. – Katowice : Videograf II, 2006. – S. 448).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Co jest dominantą treściową utworu? Czemu nowelę nazwano „Nasza szkapa”?

Dlaczego szkapa staje się dla chłopców największym autorytetem?

Dlaczego sprzedaż skapy jest dla dzieci znacznie większym dramatem aniżeli śmierć matki?

Skąd bierze się brak zainteresowania i smutku w trakcie pogrzebu matki? Czy świadczy to o bezduszności dzieci?

Jaki jest stosunek dzieci i rodziców do sprzedawanych rzeczy? A do rzeczy, które są „na całe życie sprawunkiem”?

Czemu chorobę matki dzieci traktują jak sytuację normalną, a sprzedaż sprzętów nowością?

Kto jest narratorem noweli? Czy zwroty stylistyczne są charakterystyczne dla kilkunastoletniego chłopca? Która historia wydaje się bardziej autentyczna – opowiadana przez narratora-autora czy narratora-bohatera? W jakim celu wprowadza Konopnicka dwóch narratorów?

8. Twórczość Elizy Orzeszkowej

Z domu Pawłowska, secundo voto Nahorska, pseudonimy E.O., Bąk (z Wa-Lit-No), Li...ka, Gabriela Litwinka, ur. 6 VI 1841, Milkowszczyzna, zm. 18 V 1910, Grodno, pisarka, publicystka. W 1852–57 kształciła się na pensji sakramentek w Warszawie, gdzie poznała M. Wasiłowską, późniejszą Konopnicką. Po ślubie z P. Orzeszko (1858) zamieszkała w jego majątku w Ludwinowie koło Kobrynia, włączając się w działalność środowiska powstańców 1863–64. W swoim dworze ukrywała R. Traugutta, następnie przewiozła go do granicy Królestwa Polskiego. Po zesłaniu męża w głąb Rosji powróciła do Milkowszczyzny (uzyskała unieważnienie małżeństwa). Od 1869 mieszkała w Grodnie aż do końca życia. W 1894 poślubiła S. Nahorskiego. Od 1866 współpracowała z pismami warszawskimi. W początkach jej twórczości literackiej dominowały utwory tendencyjne, podejmujące najbardziej aktualne problemy życia współczesnego. Szczególną popularność zdobyła powieść *Marta*, ukazująca tragedię kobiety nie przystosowanej do samodzielnego życia; tzw. kwestii kobiecej Orzeszkowa poświęcała także wypowiedzi publicystyczne. Żywotne problemy współczesności podjęła Orzeszkowa m.in. w powieści *Cham* (1888) oraz w utworze o wymiarach epepei (porównywanym z *Panem Tadeuszem* A. Mickiewicza) – *Nad Niemnem*. Twórczość Orzeszkowej, dokumentująca życie społeczeństwa polskiego na ziemiach wschodnich w 2. połowie XIX w., cieszyła się znaczną popularnością (inspirowała m.in. S. Żeromskiego, W.S. Reymonta, M. Dąbrowską), a ona sama stała się autorytetem dla współczesnych: 1891 i 1906 zorganizowano jubileusze jej pisarstwa, 2-krotnie wysuwano jej kandydaturę do Nagrody Nobla (1905, 1909).

(*Epoki literackie. Pozytywizm* / [red. S.Żurawski] – Warszawa : PWN, 2008. – S. 165–167).

8.1. Dobra pani. A...B...C...

Problemem łączącym się z dworem w twórczości Orzeszkowej jest fałszywie pojęta filantropia. I tu Orzeszkowa posługuje się ironią. Tytułowa „dobra pani” Ewelina przygarnia dziecko wiejskie, wychowuje je w cieplarnianych warunkach, a gdy się jej znudzi odsyła je najpierw do pokoju panny służącej (gdzie dziewczynka pozna tak samo potraktowane przez panią istoty – psa, papugę, panną służącą), a później z powrotem na wieś... oprócz tematów z życia proletariatu miejskiego i wiejskiego wypowiada się także Orzeszkowa w kwestii kobiet i ich roli w trudnych czasach po upadku powstania. Chodzi przede wszystkim o nową, zmieniającą się sytuację ekonomiczną i jej wpływ na życie kobiet. Autorka powieści *Marta*, w której krytykowała system edukacyjny dla kobiet powodujący ich nieprzystosowanie do życia zawodowego, ukazała w nowelach *A...B...C...* i *Panna Antonina* optymistyczny z punktu widzenia sytuacji zawodowej kobiet obraz. Jednocześnie wyznacza swym bohaterkom nową rolę społeczną – strażniczek, a wręcz twórczyń – w umysłach dziecięcych – „ducha patriotycznego”.

(*Słownik literatury polskiej* / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.]. – Katowice : Videograf II, 2006. – S. 469, 470).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Problem wykształcenia i wychowania człowieka w odpowiednich warunkach. Jak to się wiąże z programem pozytywistów?

W czym widzisz przyczyny postępowania „dobrej pani” – w egoizmie, nudzcie, braku miłości...?

Czyja postać jest bardziej tragiczna – Heli czy służącej Czernickiej?

Jak wyobrażasz sobie przyszłość Heli?

Jakie zasadnicze hasła pozytywizmu są ujawnione w noweli „A...B...C...”?

W jaki sposób wypowiada się autorka za emancypacją kobiet?

8.2. Nad Niemnem. Wielka księga domu polskiego

Nad Niemnem, trzytomowa powieść opublikowana na łamach „Tygodnika Ilustrowanego” w roku 1887 i wydana osobno w roku następnym. Arcydzieło powieści realistycznej, *summa* społecznych i pisarskich doświadczeń Orzeszkowej. Pomysł powieści pojawił się w połowie lat 80. podczas kolejnego letniego pobytu w Miniewiczach, nadniemeńskiej wsi, gdzie pisarka zatrzymywała się w domu skuzynowanych z nią Kamińskich. Pierwotnie miała to być historia zubożałej szlachcianki, która postanowiła poślubić młodzieńca z zaścianka. Orzeszkowa zamierzała dać jej tytuł „Mezaliany”. Z czasem pomysł rozrósł się do rozmiarów epepei, wchłaniając historię romansową.

Nad Niemnem jest poddawane różnym reinterpretacjom; przed laty czytano ten tekst jak przykład powieści ucieleśniającej ideał przedstawienia realistycznego. Dzisiejsze reinterpretacje idą w kierunku odsłonięcia „drugiego dna” powieści, wskazania na jej metafizykę. Nie omija arcydzieła Orzeszkowej także duch odczytywań feministycznych: romans Justyny i Jana ma pokazywać niezależność kobiety w wyborze partnera życiowego i jej zainteresowanie dla jego cielesnych walorów: urody, siły, zdrowia. *Nad Niemnem* przełożone [jest] na wiele języków... Powieść Orzeszkowej wiele razy adaptowano do potrzeb teatru, dwukrotnie też (w roku 1936 i 1986) ekranizowano. Tylko dzieło wybitne może liczyć na tak trwałe zainteresowanie ze strony czytelników i mediów.

(Borkowska G. *Eliza Orzeszkowa* / Borkowska G. // *Historia literatury polskiej. T. VI.pozytywizm*. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Wydawnictwo SMS, 2006. – S. 335, 338).

Czesław Miłosz

Rozbieranie Justyny

Wypaliły się dawno świece, Justyno.
Inni ludzie chodzą po twoich nadniemeńskich ścieżkach.
A ja wstępuję z tobą w związek prawie miłosny,
Dotykając twego ciężkiego, czarnego warkocza,

który właśnie rozpuszczasz, ważąc w dłoni
Twoje obfite, na pewno, piersi, patrząc w lustrze
Na twoje oczy szare i bardzo czerwone wargi.
Jesteś duża i silna, szerokie plecy.
Dwudziestoczteroletnia, nie lubisz kiedy mówią
Do ciebie: panienko. Sny masz wyraziste.
Nie musisz się mnie wstydzić, jestem z tej epoki,
Która będzie nazwana bezwstydną. Pani Orzeszkowa
Zatrzymywała pióro. Romans twój z kuzynem
Zostawiony domysłem, krwi płynienie,
Plamy na prześcieradle, przemilczane.
Choć dla mnie twoja cielesność, Justyno,
Jest ważna, masz pojawić się zupełna,
Żeby twoja duma, gniewna prawość,
Jaśniały zadziwiając: skąd się biorą?
Jakie dialogi toczy ciało z duszą?
W twoim kraju dobro i zło mierzono Mogiłą.
Kto dochowa wierności, kto nie dochowa.
(Inaczej, wprowadzano znaczną korekturę
W zawsze niejasne chęci i motywy.)
Nie da się tej powieści streścić cudzoziemcom.
Dla nich ty jesteś jedynie dziewczyna
Równość stanową głosząca u Georges Sand.
I oto starość, Justyno, gotowy
Rozdział, Pani Eliza już go nie napisze.
Urodziłaś synów i córki. Dorosły wnuki.
Opierasz ręce na sękatym kiju, matka rodu.
Ostatnia z twoich krewnych i rówieśnych.
W pylnym śniegu widzisz sanie, konwój sań,
Słyszysz krzyki żołnierzy, lament kobiet.
I wiesz, przeczuwasz, tak wygląda koniec
Jednej ziemskiej ojczyzny. Już nigdy echo
Pieśni na Niemnie śpiewanej, lotów jaskółek,
Nigdy owocobrania w zaściankowych sadach.
Zatrzaskują się, jedna po drugiej, sztaby wagonów.
Uwożą ciebie dawnym szlakiem w kraj mordu i mroku.

Choć nigdy ciebie nie było, zapalmy świece
Tutaj w pracowni, czy nawet w naszym kościele.

I wosk spływa soplami i ludy handlują i wieloryby płasają koło
Lahaina i niewdzięczne pokolenia wnoszą sobie domy i francuscy
policjanci dostali nowe peleryny i słońce jeszcze raz wschodzi i...

Uzupełnienie do wiersza

Niezwykła zdarzyła mi się przygoda. Przeczytałem, któryś to raz, „Nad Niemnem”. O Orzeszkowej myślę zawsze z miłością i szacunkiem, jest ona dla mnie przykładem pisarza w służbie dobra. Na pewno wiedziała więcej o mrocznych stronach ludzkiej egzystencji, ale wolała, ze względów, które uważała za wyższe, tej swojej wiedzy nie ujawniać. Jak również rzadko dawała poznać swoje gruntowne wykształcenie, samo-zdobyte dzięki rozległym lekturom. Opisywała ludzi swojej grodzieńszczyzny, drobną szlachtę, Żydów, chłopów, z życzliwością osoby, która ceni tradycję i tradycyjne proste cnoty.

Czytając „Nad Niemnem” zakochałem się trochę w Justynie. Kiedy patrzyła w lustro, byłem tam z nią i zdawało mi się, że mogłaby w lustrze zobaczyć mój wzrok voyeura. Myślałem o niej i z tego myślenia ułożył się wiersz, by tak rzec, polonistyczny, „Rozbieranie Justyny”. Akcja powieści, umieszczona w dziewiętnastym wieku, mnie nie wystarczała, wyobraźnia podsunęła dalsze losy bohaterki. Bo przecież na mieszkańców szlacheckiej Okolicy Bohatyrowicze czekała historia, pierwsza wojna światowa, niepodległa Polska – ale też to wszystko, ta otchłań, która otwarła się w 1939 r., wraz z nadejściem Sowietów. A dla mnie nie jest to historia znana tylko z podręczników, to dotychczas mnie dręczy łzami współczucia. Obliczyłem daty. Justyna w roku 1939 byłaby bardzo starą kobietą, ale aresztowanie jej i wywózka na wschód nie wykraczałyby poza granice prawdopodobieństwa.

Przyznaję, nie wiedziałem, że Orzeszkowa Bohatyrowicz nie wynalazła, że i Bohatyrowicze nad Niemnem i legenda ich założenia przez parę zbiegów – dziewczynę z królewskiego rodu i mężczyznę niższego od niej stanem – że ta legenda jest rzeczywistym przekazem z pokolenia na pokolenie i że istnieje (dotychczas!) grób Jana i Cecylii. Jak też, że opisując miłość Justyny, panny z dworu i Janka, zakończoną małżeństwem, autorka niczego nie wymyśliła, wiernie odtwarzając wydarzenia i osoby. Dowiedziałem się o tym z artykułu krakowianki, p. Teresy Siedlarowej, pt. „W Bohatyrowiczach nad Niemnem”, który ogłosiła w nowojorskim „Nowym Dzienniku”. Co więcej, dowiedziałem się, że mój niepokój o los Justyny po 1939 r. był uzasadniony.

Pani Siedlarowa usłyszała opowieść z ust nestora rodu, Stanisława Bohatyrowicza mieszkającego nadal w jednym z niewielu ocalałych domów tej wsi. Wszystko tak jak u Orzeszkowej, również mogiła powstańców w lesie: „My tam dawniej często rzeką płynęliśmy. Teraz jestem stary i już tam nie chodzę, ale wiem od ludzi, że ksiądz Lucjan Radomski z Łunnej (tam jest nasza parafia) z pomocą parafian tę mogiłę oporządził i podobnie ładnie tam teraz. Są ślady naszej o nich pamięci. O tych, co tam pochowani zostali w 1863. Dużo ich było i nasi bohатыrowiccy chłopcy tam leżą”. Dwór w rzeczywistości nazywał się Miniewiczze, zostały z niego ruiny. „To ten dwór, który w powieści był Korczyńskich? – zapytuje dziennikarka. – Ten sam, tylko pani Orzeszkowa nazwiska zmieniła. Reszta wszystko to samo. Ta Kamińskiego córka, ona już troszeczkę starszą panną była i w jednym chłopcu z Bohatyrowicz zakochała się, a on w niej (to w powieści Janek i Justyna). Dla porządku muszę dodać, że on nie nazywał się Bohatyrowicz, choć z nas się rodził, ale to jego matka była Bohatyrowiczówna, a wyszła za Strzałkowskiego. Więc znów pani Orzeszkowa tylko nazwisko zmieniła. Ten «Janek», pamiętam, bardzo przystojny chłopak był, z panną Kamińską ze dworu ożenił się. Potem stary Kamiński umarł i «Janek» stał się dziedzicem na tym majątku. Mieli oni dwoje dzieci: córkę i syna. Zofia postąpiła do klasztoru, może jeszcze i żyje? Przyjeżdżała dawniej do nas, nawet i po wojnie. A syn Kazimierz został tu, gospodarował na majątku, a przedtem uczył się w Warszawie i stamtąd wziął sobie żonę”.

Dowiaduję się, że «Janek» i Justyna nie mieszkali we dworze, ale „bliźniutko”: „Ten Strzałkowski, co Kamińską wziął sobie za żonę, to on dom własny wybudował między Okolicą i dworem. Dom do dziś istnieje, ale zniszczony bardzo. (...) I w 1939 roku jak tu do nas wojska sowieckie przysły, jak już nasza Polska ginęła, to właściciele ziemskich z okolicy, a wraz z nimi Kazimierza i jego starego ojca (tego co w powieści Jankiem był), zabrali i w Kwasówce, wiosce niedalekiej, rozstrzelali. Potem jak przyszedli w nasze strony Niemcy, to pani Justyna potajemnie wykopała te ich ostatnie szczątki i na naszym cmentarzu w Łunnej pochowała”.

Więc jednak może jakieś szczególne prądy przepływają między literackim dziełem, czytelnikiem i życiem pośmiertnym jego bohaterów,

jeżeli ten wiersz został mi podyktowany? Tak dawno, przecie „Nad Niemnem” ukazało się w 1888 roku, takie przetoczyły się nad ziemią kataklizmy, a trwa ciągle tamta rzeczywistość, w wieści, w podaniu, w poprawkach do mitu. Justyna nie była naprawdę ubogą krewną, ale córką właściciela dworu, Kamieńskiego, zwanego w powieści Korczyńskim, który miał za sobą wiele lat zesłania na Sybir. I pani Orzeszkowa jest wspomiana jak znajoma: „Choć ja już jej nie pamiętam, ale ojciec opowiadał, że ona tu bywała na letnisku i przesiadywała sobie w parku na ławeczce, a często i do nas do Okolicy zachodziła. Tu u nas był taki Adam Lewkowicz – stary kawaler (to nawet mój ojciec chrzestny). On tak lubił „ugrzecznić” koło kobiety młodej czy koło panny, lubił pośpiewać, porozmawiać. To on właśnie do pani Orzeszkowej chodził, a ona podobno nawet go lubiła. I nas lubiła, Bohatyrowiczów, i dokładnie nas i naszą okolicę opisała”.

A Teresa Bohatyrowicz opowiada jak to jej dziadkowi pani Eliza znalazła żonę w sąsiedniej szlacheckiej Okolicy. „Więc ta śliczna Marysia Obuchowiczówna w „Nad Niemnem” to moja babcia. Wyszła za Adama i jak narodził się syn, to pani Orzeszkowa i jej mąż Nahorski trzymali go do chrztu. Pomogli go wykształcić. Potem zginął w Katyniu”.

Chyba niemożliwy jest komentarz, bo jak dotychczas nie wynaleziono języka wspólnego dla żywych i umarłych.

(Dekada Literacka. – 1994. – № 5(88).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Kiedy rozgrywa się akcja utworu? Jak to się wiąże z metodą realistyczną? Trzy „czasy” powieści. W jakim celu Orzeszkowa powołuje wydarzenia z przyszłości do utworu?

Obraz Mogiły. Czy te miejsca naprawdę istnieją?

W jaki sposób zapewnia się związek pokoleń w utworze?

Jakie typy miłości reprezentują bohaterowie powieści – romantyczną, gwałtowną, spokojną czy sentymentalną?

W jaki sposób patrzy na Justynę Orzeszkowa, a w jaki Miłosz?

Mezaliany w utworze na przykładzie kilku wątków miłosnych.

Czy los Marty jest przestroga? Przed czym?

Jakie zdarzenia powieściowe odbywają się nad Niemnem i jaką rolę pełni rzeka w tych wydarzeniach?

Niemen jako bohater utworu.

Czy przyroda w powieści odzwierciedla stan bohatera? W jaki sposób?

Konflikty w powieści (dwór-zaścianek, Benedykt-Witold Korczyńscy)... Podaj inne przykłady.

Czy konflikt Benedykt-Witold należy rozpatrywać tylko w kategoriach walki pokoleń?

Jaka postać, Twoim zdaniem, jest w utworze najbardziej dramatyczna?

Jakie są kryteria wartościowania bohaterów w utworze (np. kryterium pracy). Podaj inne kryteria.

Co w utworze wiąże się z tendencyjnością?

Motyw Arkadii i jego interpretacja w powieści.

Czy zostały ujawnione w powieści główne postulatory pozytywizmu?

9. TWÓRCZOŚĆ BOLESŁAWA PRUSA

Właściwie Aleksander Głowacki, ur. 20 VIII 1847, Hrubieszów, zm. 19 V 1912, Warszawa, powieściopisarz, nowelista, dziennikarz, felietonista. Pochodził ze zubożałej rodziny ziemiańskiej. Po wczesnej stracie rodziców wychowywał się u krewnych. Do szkół uczęszczał w Lublinie i w Siedlcach, skąd przeniósł się do Kielc, gdzie nauczycielem był jego starszy brat Leon, działacz „czerwonych”. Walczył w powstaniu styczniowym 1863–64, ranny znalazł się w szpitalu, a potem w więzieniu. Po odbyciu kary ukończył gimnazjum w Lublinie i 1866 rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Szkoły Głównej Warszawskiej. Po 2 latach przerwał je i próbował podjąć ponownie w Instytucie Rolnictwa i Leśnictwa w Puławach, skąd został wydalony. Przez pewien czas był guwernerem w dworach ziemiańskich, pracował też jako robotnik w Warszawie. Publikował od 1864, w tym czasie rozpoczął współpracę z „Niwą”, pismami humorystycznymi „Mucha” i „Kolce” oraz z „Kurierem Warszawskim”, w który, ogłaszał stały cykl felietonów *Kroniki tygodniowe*. Za największe arcydzieło powieściowe została uznana *Lalka* (1890), w której autor, ukazując dzieje miłości kupca, Stanisława Wokulskiego, do arystokratki, Izabeli Łęckiej, zastosował nowatorskie sposoby narracji (opowiadanie w 3. osobie oraz pamiętnik starego subiekta, Ignacego Rzeckiego, przywołującego przeszłość). W powieści *Emancypantki* (1894) podjął tzw. kwestię kobiecą. Do rzędu arcydzieł powieściowych został zaliczony *Faraon* (1897). Większą część życia spędził w Warszawie, dwukrotnie tylko wyjeżdżał za granicę (1881 do Wiednia oraz 1895 do Niemiec, Szwajcarii i Francji), najczęstszym celem jego krajowych podróży był Nałęczów, dokąd od 1882 niemal

co roku udawał się na letni wypoczynek. Pomniki Prusa znajdują się w Warszawie, Hrubieszowie i Nałęczowie.

(*Epoki literackie. Pozytywizm* / [red. S. Żurawski] – Warszawa : PWN, 2008. – S. 185–187).

9.1. Kamizelka. Katarynka

Znamienne, że uznając naukę i obserwację za podwalinę dobrej literatury, Prus-nowelista zarazem nie ufa zjawiskom samej tylko materialnej powierzchni rzeczywistości. Nie chce polegać wyłącznie na tym, co widzą oczy i słyszą uszy. Często posługuje się fabułą o niewielkiej doniosłości, ale sugeruje czytelnikowi wagę znaczeń podskórnych. To, co istotne, zawiera się nie w wydarzeniach akcji, nie w dziwnych przygodach, lecz w przeżyciach wewnętrznych postaci. W *Szkatulce babki*, *Kamizelce* czy *Katarynce* zdarzenie powierzchniowe jest właściwie tylko rodzajem drzwi, przez które wchodzimy do rzeczywistości duchowej, stanowiącej przedmiot zasadniczy refleksji bohaterów lub narratora.

(*Bachórz J. Bolesław Prus. Historia literatury polskiej. Tom VI. Pozytywizm. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa, 2004. – S. 353*).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Jaką rolę pełnią w utworach tytułowe kamizelka i katarynka? Czy kamizelka to przedmioty wyłącznie o wartości użytkowej?

Określanie tematyki nowel i ich roli – związku z programem pozytywistów i niezależność od niego.

Czy narracja w „Kamizelce” jest przedstawiona chronologicznie? Analiza kompozycji nowel (np. konstrukcja ramowa, inwersja czasowa).

Kto opowiada historię miłości dwojga bohaterów? Jaką wiedzę posiada narrator?

Co jest punktem kulminacyjnym w obu nowelach? Jak można zinterpretować końcowe słowa utworów?

Pan Tomasz z „Katarynki” – egoista czy filantrop?

9.2. *Lalka* – powieść nie tylko z wielkich pytań epoki

Drukowana w „Kurierze Codziennym” powieść Bolesława Prusa (wydanie książkowe w 1890 r.) miała początkowo nosić tytuł „Trzy pokolenia”. Autor pragnął zasygnalizować łączność między trzema postaciami idealistów będącymi reprezentantami trzech różnych generacji. Bohaterów tych (Rzeckiego, Wokulskiego, Ochockiego) – mimo różnych poglądów, wiedzy, doświadczenia życiowego, celów i aspiracji – łączy nie tylko pewnego rodzaju naiwność, ale przede wszystkim wiara w możliwość dokonywania zmian w świecie poprzez własne uczestnictwo w owych procesach. Uwypuklenie trzech postaw, trzech modeli myślowych, wskazuje na to, w jaki sposób Prus postrzegał idee napędowe wieku XIX. O ile w jego pismach publicystycznych czy *Kronikach* dostrzeżemy ton pesymistyczny, niewiarę w możliwość zrealizowania programu pozytywistycznego, o tyle w opowiadaniach, nowelach i powieściach ukazuje Prus bohaterów, których postępowanie musi napawać optymizmem i nadzieją (nawet mimo niepowodzeń i klęsk, które są udziałem tych postaci). (...) *Lalka* ukazuje czytelnikowi panoramę XIX-wiecznej Warszawy (częściowo także Paryża), szczegóły życia miejskiego i wiejskiego. To nie tylko powieść-panorama społeczna, ale i powieść-kronika, przekrój i synteza postaw, idei, sposobów działania charakterystycznych dla różnych grup społecznych i wiekowych. Powieść ta także nosi znamiona romansu, aczkolwiek bez charakterystycznego dla tej odmiany gatunkowej pierwiastka awanturczego. To także powieść psychologiczna, w której działania i cechy postaci (szczególnie Wokulskiego) tworzą obraz pełny i harmonijny, jednakże nie pozbawiony dysonansów i sprzeczności. Użycie mowy pozornie zależnej i monologu wewnętrznego, doskonała subiektywizacja języka postaci oraz specyfika narracji (pierwszo- i trzecioosobowej) ukazują wielki kunszt pisarski Prusa oraz jego znajomość nowatorskich, na owe czasy, rozwiązań formalnych.

(*Słownik literatury polskiej / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.] – Katowice : Videograf II, 2006. – S. 454–457*).

Lalka niesłychanie różniła się od klimatu ówczesnej powieści polskiej: parzyła namiętnością, zawracała w głowie oparem zmysłowym.

Dziś już się tego tak nie czuje, ale (...) przed Prusem nikt tak nie wyczuł i nie pokazał luksusowej kobiety w jej uroku czysto fizycznym, w magii jej zbytku i pokusy, w kaprysie jej pragnień, szeleście jedwabi, zapachu perfum i włosów.

(Markiewicz H. „Lalka” Bolesława Prusa (rozprawa wstępna oraz antologia materiałów o genezie i recepcji utworu) / Markiewicz H. – Warszawa, 1967. – S. 262).

Olga Tokarczuk: Lalka i perła (fragment)

Gdyby poczuć się przez chwilę psychologiem, można by określić na podstawie przypadku bohatera Lalki pewną jednostkę diagnostyczną – „syndrom Wokulskiego”. Polegałby on na przeświadczeniu, że miłość, przyjaźń, szacunek innych można otrzymać tylko za to, co się robi, a nie za to, kim się jest. Określają mnie moje uczynki; działałem, więc jestem. U podstaw takiego przekonania z pewnością leży poczucie niskiej wartości, które musiało powstać bardzo wcześnie, dotyczy bowiem dziecięcego „ja”, które jeszcze nic nie robi – „zaledwie” jest. To tęsknota za miłością bezwarunkową, naturalną i spontaniczną, tęsknota za prostym zachwytem sobą, głębokim fizycznym i psychicznym zadowoleniem z faktu, że się po prostu jest. Gdyby się tego stanu w dzieciństwie doświadczyło, miałoby się potem ogromny zapas samoakceptacji, który powinien wystarczyć na całe życie. W innym przypadku trzeba się wciąż wykazywać, trzeba sobie działaniem i osiągnięciami wyrobić prawo do istnienia.

Dramat Wokulskiego bierze się z kompletnego przemieszania dwóch porządków, dwóch światów wartości. W tej konfuzji ma swój udział szczególnie epoka, w której przyszło mu żyć. Epoka, w której już obumarły dobrze znane wcześniej drogi religijnego poznania, nie istnieją już uniesienia romantyczne; zostało ciężkie i przytłaczające dziedzictwo rewolucji francuskiej, wyrażające się już zresztą bardziej w stylu architektonicznym Panteonu niż we wciąż żywych ideałach. Wykute w kamieniu słowa *Liberte*, *Egalite*, *Fraternite* na Powiślu nic już nie znaczą. Jest to czas, który ostatecznie wypowie się językiem racjonalizmu i scjentyzmu i który w laboratoriach naukowych ulokuje nadzieje zmiany świata na lepsze.

Wokulski jednak przeczuwa istnienie jakiegoś wyższego porządku, a jego ślepe dążenie w tym kierunku jest spontaniczne, naturalne. Nie jest świadomy tego, czego doświadcza. Nie potrafi dostrzec, że w jego obsesji celem nie jest kobieta, jakkolwiek byłaby piękna. Wokulski nie zna siebie, dopiero siebie krok po kroku poznaje. Historia opowiedziana w *Lalce* jest historią tego samopoznawania się.

Są dwie Izabele – jedna opowiadana przez narratora, druga postrzegana przez Wokulskiego. Zaufanie czytelnika do wszystkowiedzącego narratora jest zupełne, zwłaszcza że percepcja Wokulskiego pozostawia wiele do życzenia, czasami bywa pełna egzaltacji, czasami powierzchowna, lecz nigdy nie wydaje się dość rzetelna. Z jednej strony widzimy Izabelę jako atrakcyjną fizycznie, niegłupią, ale próżną, snobkę arystokratkę. W tej wersji wydaje się dość banalna, słowem – nic szczególnego.

W jaskrawym z tym kontraście stoi obraz, jaki widzi Wokulski. Nieostry i bez konkretnych szczegółów, ale potężny – Izabela jest niezwykła, piękna, głęboka i tajemnicza.

Z tego pęknięcia rodzi się napięcie powieści. Czytelnik do końca nie rozumie, dlaczego bohater *Lalki* kocha (czymkolwiek to uczucie jest) Izabelę Łęcką. Izabela musi być jakąś metaforą – takie rozwiązanie przyniosłoby czytelnikowi ulgę. Trudno jest bowiem traktować pannę Łęcką jako konkretną żywą kobietę. O ile Wokulski mieści się w świecie powieściowym *Lalki*, o tyle – mam wrażenie – Izabela mieści się w jakimś „świecie powieściowym” Wokulskiego. Nie są to istoty równorzędne. Izabela jest mniej realna niż Wokulski.

Izabela wydaje się kimś zupełnie różnym od Wokulskiego i może to jest tajemnica jej przyciągania. Izabela po prostu jest. „Syndrom Izabeli” jest odwrotnością „syndromu Wokulskiego”. „Wystarczy być” Izabeli to przekonanie, że miłość i uznanie świata przychodzi za to, że się po prostu istnieje, nie zaś za to, że coś się robi. Odsyła ono do jakiejś podstawowej ludzkiej tęsknoty za uzasadnieniami bezwarunkowymi, nie podlegającymi dyskusji. Jestem, więc jestem.

(Tokarczuk O. *Lalka i perła* / Tokarczuk O. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2001. – Режим доступу: www.loustrzyki.edu.pl).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Jak można zinterpretować nazwę utworu? Ile jest lalek? Przypomnij sobie fraszkę

J. Kochanowskiego „O żywocie ludzkim”, w której człowiek jest marionetką w teatrze świata. Porównaj ją ze sceną zadumy Ignacego Rzeckiego nad mechanicznymi zabawkami, kiedy czasami nakręca je w opustoszałym sklepie.

Określanie tematyki „Lalki” – powieść z wielkich pytań epoki, o miłości, o samotności... o czym jeszcze?

Jakie fakty historyczne ukazane są w „Lalce”?

Obraz Warszawy w „Lalce”. Czy „Lalka” odzwierciedla realia warszawskie? Zwróć uwagę na koloryt i atmosferę miasta, życie, obyczaje, wydarzenia. Jakie dzielnice i ulice Warszawy są tłem akcji powieści? Wyszukaj w tekście opisy budynków Warszawy.

Jakie typy narracji występują w powieści? Jaką rolę pełni włączenie w fabułę powieściową „Pamiętnika starego subiekta”? Wskaż w tekście narratora wszechwiedzącego i narratora-bohatera.

Analiza kompozycji „Lalki” – narracja, zakończenia, wielość epizodów.

W jaki sposób przypisuje pisarz ważną rolę emancypacji kobiet w tekście utworu?

W jaki sposób życie Izabeli Łęckiej jest odzwierciedleniem stylu życia arystokracji?

Jakie cechy osobowościowe wpływają na jej stosunek do Wokulskiego?

Podaj fragmenty z tekstu, w których Izabela Łęcka mówi sama o sobie i fragmenty, w których jest oceniana przez inne postacie literackie.

Dlaczego Izabela nie pokochała Wokulskiego? Uzasadnij odpowiedź. Romantyczna miłość kupca to miłość tragiczna czy komiczna?

Jaki wpływ na losy bohatera miała jego bogata i złożona osobowość?

Wokulski – idealista czy brutalny kapitalista? Romantyk czy pozytywista?

Portrety Wokulskiego – Wokulski wobec opinii różnych postaci powieściowych (Izabeli Łęckiej, Rzeckiego, Szumana ...)

Jakie są przyczyny porażki głównego bohatera?

Którzy bohaterowie „Lalki” bardziej od innych zasługują na miano marzycieli i o czym marzą?

Czy w „Lalce” można dostrzec wiarę w postęp techniczny i naukowy?

Dlaczego żadna z postaci „Lalki” nie jest płaska i papierowa, lecz wyposażona w bogate rysy indywidualne? Jaki wpływ na sposób kształcenia postaci ma indywidualizacja języka?

Analiza kompozycji Lalki (podwójna narracja, otwarte zakończenie, wielość epizodów itd.)

10. TWÓRCZOŚĆ HENRYKA SIENKIEWICZA

Pseudonim Litwos, ur. 5 V 1846, Wola Okrzejska (Podlasie), zm. 15 XI 1916, Vevey koło Lozanny, pisarz, publicysta, działacz społeczny. Pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej, od 1855 przebywał w Warszawie, gdzie 1866–71 studiował w Szkole Głównej Warszawskiej, potem na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim (nie złożył jednak egzaminu końcowego). W 1872–87 współpracował z prasą warszawską różnych orientacji. W 1876–78 przebywał w Stanach Zjednoczonych, później – we Francji. Pod koniec 1879 wrócił do Warszawy, 1882–87 redagował „Słowo”. Wielu czasu spędził za granicą, najpierw opiekując się chorą żoną, Marią z Szetkiewiczów, potem lecząc się w uzdrowiskach austriackich, włoskich i francuskich. W 1886 odbył podróż do Stambułu i Grecji, 1888 – do Hiszpanii, 1891 – do Egiptu i Zanzibaru. Przebywając w kraju, najchętniej odwiedzał Zakopane. W 1914, po wybuchu I wojny światowej, wyjechał do Szwajcarii i osiadł w Vevey; tam też odbył się pogrzeb Sienkiewicza; jego prochy, sprowadzone 1924 do Warszawy, zostały złożone w podziemiach katedry Św. Jana. W nowelistyce okazał się twórcą najbardziej wyrazistych w literaturze epoki obrazów niedoli chłopca. Niebawem Sienkiewicz skoncentrował się na powieściach z dziejów Polski XVII-wiecznej dotyczących: wojny z Kozakami – *Ogniem i mieczem* (t. 1–3 1884), najazdu szwedzkiego – *Potop* (t. 1–6 1886), wojen z Turcją (utrata Kamieńca Podolskiego, zwycięstwo J. Sobieskiego pod Chocimiem) – *Pan Wołodyjowski* (t. 1–3 1887–88). Cykl ten, nazwany *Trylogią*, należy do najpopularniejszych w polskiej literaturze; intencja „pokrzepiania serc” z jaką był stworzony,

sprawiła, że Sienkiewicz na pierwszy plan wysuwał zwycięskie epizody militarne lub przynajmniej moralne oręża polskiego; reaktywował przy tym wzorec osobowy Polaka, w którym górowało patriotyczne poświęcenie, dzielność wojenna i rycerski honor. Znakomicie odmalował obyczajowość szlachecką, stworzył galerię wyrazistych postaci zarówno heroiczych, jak i komicznych. Do tematyki współczesnej powrócił w powieści *Bez dogmatu* (1890). W *Quo vadis* (1896) sugerował paralele między prześladowaniami i zwycięstwem antycznego chrześcijaństwa a terażniejszością i przyszłością narodu polskiego. W *Krzyżakach* (1900) ciąg wydarzeń politycznych znajduje zwieńczenie w opisie bitwy pod Grunwaldem. Sienkiewicz występował często z inicjatywami w sprawach publicznych, uczestniczył w działalności społecznej. W 1900 został uczczony jubileuszem 25-lecia pracy literackiej (który właściwie przypadał 1897); jako dar narodowy otrzymał wówczas posiadłość ziemską Oblęgorek (pod Kielcami), w której przebywał głównie latem. W 1905 została mu przyznana Nagroda Nobla za znakomite zasługi jako pisarza epickiego. Choć oceny twórczości Sienkiewicza podlegały zmianom (uważano go za następcę wieszczów, ale także atakowano za idealizowanie szlachetczyzny i apologię współczesnego groszorbstwa, za schlebianie narodowi i powierzchowność intelektualną), bezspornie jest jednak w literaturze polskiej najwybitniejszym powieściopisarzem historycznym, mistrzem prozy artystycznej, autorem dzieł najpowszechniej czytanych (w ostatnim półwieczu ich nakład wyniósł ok. 34 mln egzemplarzy) i silnie oddziałujących na świadomość społeczną, wreszcie – jako autor *Quo vadis* (powieści przełożonej na 40 języków) pisarzem polskim najbardziej znanym w świecie.

(*Epoki literackie.pozytywizm / [red. S.Żurawski]. – Warszawa : PWN, 2008. – S. 208–210).*

Miejsce Sienkiewicza w jego macierzystej epoce pozytywistycznej nie jest tak jednoznaczne jak Elizy Orzeszkowej, Aleksandra Świątochowskiego czy Bolesława Prusa. Realista „czystej wody” i klasyk polskiej prozy, jak go nazywali krytycy, przechodził w swojej drodze twórczej znamiennej ewolucję. Od tendencyjnych opowiadań

i zorientowanej utylitarnie felietonistyki, przez spory o tradycję i naturalizm, zbliżał się do bliskiej romantyzmowi wizji przeszłości. Od postaw „umiarkowanie postępowych” – po neokonserwatywne. Mimo to, przez całą swoją twórczość pozostawał pod wpływem pozytywistycznego światopoglądu i realistycznej estetyki.

(Bujnicki T. H. *Sienkiewicz // Historia literatury polskiej. T. VI. Pozytywizm / Bujnicki T. H. – Bochnia ; Kraków; Warszawa, 2004. – S. 391*).

Fenomen, którego imię: Henryk Sienkiewicz, jest chyba najdziwniejszym fenomenem, jakiego wydała literatura polska drugiej połowy XIX wieku. Pisarz to na pozór tak prosty, tak jasny, tak klarowny, że – zdawałoby się – opracowanie jego twórczości będzie jednym z najłatwiejszych zadań historyka literatury, a w istocie jest on tak trudny do ujęcia, tej pełen zaskakujących niespodzianek, że do dziś nie tylko nie doczekał się naukowej monografii, lecz w ogóle historia literatury wie bardzo mało zarówno o jego sztuce pisarskiej, jak jego indywidualności.

(Wyka K. *O sztuce pisarskiej Sienkiewicza. Fragmenty / Wyka K. // Pozytywizm. Materiały do ćwiczeń. / [pod red. Knysz-Tomaszewskiej D.]. – Warszawa, 1997. – S. 165*).

10.1. Janko Muzykant

Oprócz Konopnickiej (*Nasza szkapa*), Orzeszkowej (*Tadeusz, Daj kwiatek*) czy Prusa (*Antek*) i Henryk Sienkiewicz zajął się tragicznymi losami dzieci (*Jamioł, Janko Muzykant*). O ile pierwszy utwór można zinterpretować jako pesymistyczny dowód determinizmu przyrodniczego – słabi i bezbronni muszą umrzeć, o tyle *Janko Muzykant* dotyczy także problemu innego, talentu i niemożliwości jego rozwijania i twórczego realizowania się dziecka w warunkach, w których przyszło mu żyć – biedy, chorób, głodu i zacofania. Problem ten także pojawił się w *Antku* Bolesława Prusa. Jest to jeden z nielicznych utworów o optymistycznym zakończeniu – w którym autor formułuje prośbę skierowaną do czytelników o pomoc dla chłopca. *Janko Muzykant*, natomiast, jak większość nowel o tematyce dziecięcej z tego okresu, kończy się śmiercią głównego bohatera (*Jamioł, Tadeusz*).

(*Słownik literatury polskiej / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.]. – Katowice : Videograf II, 2006. – S. 448*).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Problem „inności” dziecka na zacofanej wsi. Czy „inność” jest skazana na klęskę?

Czy los Janka był determinowany od samego początku? Jak się z tym wiąże jego delikatność (zarówno psychiczna, jak i fizyczna)?

Na czym polega konflikt między światem dorosłych a światem Janka?

Dziecko w twórczości pozytywistów jest kreowane tendencyjnie czy realistycznie?

Czy pesymistyczne zakończenie noweli zawiera nutę optymistyczną?

Wbrew zakończeniu noweli, czy można uznać ideę roztaczania opieki nad utalentowanymi nędzaczami za możliwą do zrealizowania?

10.2. Trylogia. „Ogniem i mieczem” i mit narodowy

W powieściach historycznych Sienkiewicz nawiązał do tradycji walterscottowskiej i rodzimej powieści, poczynając od lat 50. XIX stulecia (Kraszewski, Korzeniowski, Kraczkowski, Jeż i Lam), której jednym z wyznaczników był realizm świata przedstawianego, a ważnymi elementami funkcje rozrywkowa i moralizatorsko-dydaktyczna. Z tej ostatniej, manifestującej się szczególnie w opiniach i ocenach narratora, często utożsamianego z autorem, Sienkiewicz w zasadzie zrezygnował całkowicie. Narracja charakterystyczna dla jego powieści to splot powszechnej w owych czasach wypowiedzi trzecioosobowej z perspektywą (oczywiście ograniczoną) któregoś z bohaterów. [...] Kanwę fabularną stanowią losy fikcyjnego bohatera uczestniczącego w wojnie polsko-ukraińskiej i z jego perspektywy oglądanej (stąd pominięcie niektórych wydarzeń...) Oprócz nawiązania do wzorca powieści uprawianego przez Waltera Scotta, pisarstwa Dumasa oraz motywów i schematów powieści rodzimej dążył Sienkiewicz w dość wyraźny sposób do nadania swoim książkom o przeszłości cech epepei, oczywiście przy rezygnacji ze stylu poetycznego. Cechami bohaterów w tej twórczości Sienkiewicza były przede wszystkim: patriotyzm, religijność, poczucie obowiązku, moralność, fantazja i honor.

(Słownik literatury polskiej / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.]. – Katowice : Videograf II, 2006. – S. 478–479).

Połowę siedemnastego wieku wybrał jako czas akcji niewątpliwie dlatego, że chciał przenieść czytelnika z powrotem na łono prześwietnej Rzeczypospolitej, nawet jeśli była ona wówczas uwikłana w straszliwe wojny. Zresztą czas wojenny był idealny dla rozwinięcia fabuły pełnej przygód. Usiłował także zrekonstruować siedemnastowieczny język. Za wzór wziął dawnych pamiętnikarzy, przede wszystkim Jana Chryzostoma Paska; efektem tego był język tak żywy, że uczniowie po przeczytaniu *Trylogii* rozmawiali między sobą osobliwą siedemnastowieczną polszczyzną.

(*Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków : Znak, 1994. – S. 359*).

W sferze historycznej swego dzieła umieścił Sienkiewicz główne wydarzenia wojenne drugiej połowy XVII wieku: powstanie Chmielnickiego, najazd szwedzki, walki z Turkami. Czerpiąc materiał ze starannie opanowanych źródeł i opracowań historycznych, posługiwał się nimi jednak w szczegółach swobodnie, a przede wszystkim poddał go swoistej selekcji i hierarchizacji. Na pierwszy plan wysuwał te epizody, które stanowiły zwycięstwo militarne lub przynajmniej moralne oręża polskiego – oblężenie Zbaraża, Częstochowy, Kamieńca, bitwy pod Beresteczkiem, Warką, Chocimiem... Każdej z powieści patronuje postać bohatera narodowego (Wiśniowiecki, Czarniecki, Sobieski), uosabiając zarazem geniusz wojskowy i mądrość polityczną swego wieku.

Oceną wydarzeń rządzą kryteria integralności państwa, zgody narodowej i wierności religii katolickiej. Pisarz schematyzował przy tym rzeczywistość historyczną... Dostrzega np. krzywdy Kozaków i ucisk chłopstwa na Ukrainie, ale potępia powstanie Chmielnickiego i jego dążenia do niezawisłej Ukrainy (ledwo zresztą o nich wspominając)...

W sferze fikcji główną linię fabularną kształtują w każdej powieści dzieje dwojga bohaterów – rycerza polskiego i jego ukochanej, rozdzielonych najczęściej przez wydarzenia wojenne i przemoc lub postęp rywala należącego do wrogiego obozu. Doznają oni wielu przygód, z których wychodzą bez szwanku dzięki własnej odwadze i pomocy wiernych przyjaciół i ostatecznie łączą się z sobą w zakończeniu

повісці; их щастіє особисте poprzedza doniosły udział bohatera w zwycięstwie nad wrogiem.

(*Markiewicz H. Pozytywizm / Markiewicz H. – Warszawa : PWN, 2008. – S. 206, 208*).

Tak w każdym celu po szlachecku pisanego arcydzieła jeszcześmy nie mieli (...). Pan Pasek mógłby to napisać, gdyby na czasy swoje spojrzął z odległości naszych czasów. To jest niewątpliwie bardzo polskie, ale jest przy tym bajecznie szlacheckie.

(*Potocki A. Szkice i wrażenia literackie / Potocki A. // Trylogia Sienkiewicza. Studia. Szkice. Polemiki / Oprac. T. Jodelka. – Warszawa, 1962. – S. 303*).

Skrzetuskiego się kocha i czci, jak ideał Polaka – w Bohunie można się rozkochać, jak w ideale Rusina; tamten jest lepszy w gruncie, ale ten poetyczniejszy w pozorach. Panie w ogóle z uszanowaniem podziwiają tamtego, ale pociąg i słabość mają do dzielnego, pięknego mołojca z sobolowymi brwiami i z oczyma, co grożą tak strasznie, a proszą tak słodko. W tej wielkiej sprawie między Polską a Rusią, mając postawić je naprzeciw siebie w dwóch rycerskich młodzieńczych postaciach, Sienkiewicz... stworzył typ Rusina pełen poezji i wdzięku... zbiór wszystkich szlachetnych i złych stron ruskiej natury.

(*Tarnowski S. O literaturze polskiej XIX wieku / Tarnowski S. – Kraków: PWN, 1976. – S. 730*).

Кожний, хто читав трилогію Сенкевича, був на довгий час полонений Богуном. «Бути таким, як він!» Про це мріяли сотні юнаків, з захопленням вдивляючися в пориваючу постать, яку навіть перо чужинця не хотіло викривити. «Хай будуть такими, як він!» — проносилося в думках не однієї дівчини. Богун є непереможно захоплюючий своєю яскравою фантазією, нестримною сміливістю і безоглядністю в бою і таким лицарським відношенням до жінки, якого б мусів вчитися у нього не один з висококультурних українців нашого віку, що вважає чемність до жінки за прикмету слабости, негідну мужчини.

Богун був тим героєм, якого неспокійний дух живе і досі і пе-

кучим вогнем вривається в душу молоді. Він був найяскравішим представником типу тогочасних українців, що зі сміхом зустрічали небезпеку, не розв'язували вузли, а розрубували їх, не жebraли, а здобували, що вважали потрібним здобути.

Безперечно, той тип міг мати тисячі вад, що їх не має навіть пересічна людина, може, йому бракувало багато чеснот, але він – і йому подібні – дали нам ту гостру емоцію, яку відчуваємо, читаючи у вищезгаданого автора, як ціла будова світу, з яким вони боролися, в крові й болоті лежала у їх ніг.

(Теліга О. Сила через радість. Відчит, виголошений в Українській Студентській Громаді у Варшаві 15 червня 1937 р.. / Теліга О. – Режим доступу: <http://sd.org.ua>).

Sienkiewicz nadał siedemnastemu wiekowi kształt zgodny z własnym i czytelników upodobaniem. Według niektórych polskich historyków, książę Jeremi Wiśniowiecki, dowódca wojsk polskich, był obrzydliwym okrutnikiem, prowadzącym głupią politykę. W wersji Sienkiewicza jest pobożnym rycerzem, sługą Chrystusa i zachodniej cywilizacji. Przywódca buntu ukraińskiego Bohdan Chmielnicki był w rzeczywistości człowiekiem dużo większego formatu, niż to ukazuje pomniejszający portret Sienkiewicza. Chociaż autor wyraźnie zafascynowany jest dzikim i odważnym Kozakiem (Bohunem), ogólnie jego bohaterowie są albo «porządnyimi chłopcami» (Polacy), albo «czarnymi charakterami» (Ukraińcy) co jest zrozumiałe, ale tylko z punktu widzenia sukcesu literackiego.

(Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków : Znak, 1994. – S. 360).

Największym triumfem Sienkiewiczowskiego kunsztu postaciowania jest Zagłoba. Ten wielokształtnie zmienny charakter wpłątany w nieprawdopodobne przygody jak kreacja na wpół fantastyczna, a przecież świetnie koncentruje w sobie cechy sarmackiej mentalności i obyczaju.

(Markiewicz H. Pozytywizm / Markiewicz H. – Warszawa : PWN, 2008. – S. 209).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Jakich wydarzeń z historii Polski i Ukrainy dotyczy akcja? Odwołaj się do własnej wiedzy historycznej i do tekstów polskich i ukraińskich historyków.

Które postacie w powieści są historyczne a które fikcyjne? Porównaj sposób kreowania postaci historycznych z własną wiedzą historyczną na ich temat. Jakie wydarzenia miały miejsce w historii a jakie zostały wymyślone?

Jakie znaczenie ma tytuł powieści?

Zwyczajy i obyczaje szlacheckie. Które z nich przetrwały do obecnych czasów (np., szacunek od kobiety, znaczenie danego słowa)?

Jaki jest świat wartości w „Ogniem i mieczem” i jakie jest przesłanie ideowe powieści?

Helena jako powieściowy ideał kobiety.

Ideałem mężczyzny w powieści – Skrzetuski czy Bohun?

Jaką rolę w życiu Skrzetuskiego i Bohuna odegrała Helena? Czy miłość do niej była siłą niszczącą czy budującą?

„Trylogia” jako powieść „ku pokrzepieniu serc”. Jaki był stosunek Sienkiewicza do idei mesjanizmu? Czy sytuacja, w jakiej znajdował się naród polski po powstaniu styczniowym, wpłynęła na wybór tematów powieści?

Czy bohaterowie-Polacy łączą w sobie cechy bohatera przygód i romansu z typowymi rysami Sarmaty? Jakie wartości były najważniejsze dla ówczesnego rycerstwa?

Czy możemy mówić o zjawisku tendencyjności w powieści?

Styl powieści. Archaizacja języka oraz indywidualizacja języka poszczególnych bohaterów (np. Zagłoby).

Które wątki i którzy bohaterowie powieściowe zostały wykorzystane w adaptacji filmu Jerzego Hoffmana, a które zostały pominięte? Czy różnią się kreacje bohaterów powieściowych i filmowych?

10.3. Niezwykła popularność Sienkiewicza

Kiedys pamiętniki, może i historie literatury wspominać będą, że kiedy wychodziło *Ogniem i mieczem*, nie było rozmowy, która by się od tego nie zaczynała i na tym nie kończyła, że o bohaterach powieści mówiło się i myślano jak o żywych ludziach, że małe dzieci w listach do rodziców po zdrowiu swoim i swego rodzeństwa, donosiły o tym, co zrobił Skrzetuski albo co Zagłoba powiedział; że kiedy młode panienki pisały lub chciały pisać do autora, żeby na miłość Boską nie zabijał Skrzetuskiego, to matki i babki sędziwe w błogosławieństwach swoich ze łzami prosiły, żeby synowie ich synów mieli takie, jak on duszę. Jak legenda wyglądać będą opowiadania o tej pani, co zapytana przy powitaniu, czy jej się stało co złego, że taka smutna, odpowiedziała: „Bar wzięty”; o tym pacierzu, który ktoś mówił za duszę Podbiپیęty i aż w połowie spostrzegł się sam, że to wymyślona śmierć i wymyślona dusza; a to wszystko to szczerza prawda przecie i szczerzy dowód, jak my z figurami tej powieści żyjemy, jak one opanowały nam wyobraźnię i serca.

(*Tarnowski S. O literaturze polskiej XIX wieku / Tarnowski S. – Kraków : PWN, 1977. – S. 716–717*).

Popularność utworów była ogromna – stały się „pokrzepieniem serce” dla zwykłych czytelników, jak to ujął krytyk literatury Stanisław Tarnowski, „kordialem zdrowia” dla społeczeństwa, ale też inspiracją malarzy, rzeźbiarzy, reżyserów teatralnych, organizowano bale kostiumowe pod ich hasłem, a miasta nadawały ulicom czy szkołom imię pisarza już za jego życia. Po sprzedaniu praw do *Trylogii* H. Sienkiewicz stał się najlepiej zarabiającym pisarzem, człowiekiem majątnym, co w środowisku literackim było raczej rzadkością. Hołubili go i wydawcy, i czytelnicy, a wielbiciel kryjący się pod pseudonimem „Michał Wołodyjowski” podarował mu 15. tys.rubli. H. Sienkiewicz daru nie przyjął, ale założył za te pieniądze specjalny fundusz *dla zagrożonych piersiową chorobą literatów, malarzy, muzyków albo członków ich rodzin, których doktorzy skierują na wyjazd do ciepłych krajów, a którzy nie mają za co wyjechać*. Korzystali z tych środków m.in. Maria Konopnicka, Stanisław Wyspiański, Stanisław Przybyszewski, Kazimierz Przerwa-

Tetmajer. Późniejsze powieści historyczne *Quo vadis* i *Krzyżacy* sprawiły, że stał się bożyszczem tłumów. Był obowiązkowym gościem rozmaitych publicznych zgromadzeń, otrzymywał szczytne wyróżnienia i tytuły, w tym dyplom honoris causa Uniwersytetu Jagiellońskiego i francuską Legię Honorową. W hołdzie ofiarowano mu jako „dar narodowy” kupiony ze składek wielbicieli dworek w Oblęgorku pod Kielcami wart ok. 70 tys. rubli, czyli te, ile dostał za prawa do publikacji *Trylogii* przez 20 lat. Zwieńczeniem zaszczytów była Nagroda Nobla o wartości 100 tys. rubli, którą dostał w 1905 r. za *znakomite zasługi jako pisarza epickiego*, m.in. dzięki wielkiej międzynarodowej karierze *Quo vadis*.

(*Historia polski. Portrety. Henryk Sienkiewicz. – Warszawa, 2005*).

Trylogia dotarła w Polsce do każdego, kto umiał czytać, i stała się „obowiązkową” lekturą. Tłumaczona na obce języki, cieszyła się olbrzymią popularnością, zwłaszcza w krajach słowiańskich. [...] Zwykli czytelnicy tak silnie utożsamiali się z bohaterami *Trylogii*, że nie wyobrażali sobie, aby mogli się oni narodzić w wyobraźni autora (za duszę postaci, której Sienkiewicz w końcu kazał ginąć na polu bitwy, zamawiano niekiedy msze!). Jego wpływ na publiczność nie miał sobie równego, tytułem przykładu wystarczy wspomnieć, że podczas drugiej wojny światowej konspiracyjni wojownicy używali jako pseudonimów imion bohaterów Sienkiewicza.

(*Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków; Znak, 1994. – S. 358–361*).

Już po powrocie z Ameryki, prawie każda z dam, przechodząc ulicą, posądzała prawie każdego wyższego i przystojnego mężczyznę o to, że jest Sienkiewiczem. (...) Nareszcie spotykając co krok fryzury *à la* Sienkiewicz, wiedząc, że młodzi panowie jeden po drugim zapuszczają Hiszpanki, starają się mieć posągowe rysy i śniadą cerę, postanowiłem poznać jego samego (...) Z mego kąta widzę, że sala prawie wyłącznie zapełniona jest przez płeć piękną. Kilku mężczyzn, którzy tam byli do robienia grzeczności damom albo pisania sprawozdań, tak już w ciżbie kobiet potracili poczucie własnej indywidualności, że mówili: byłam, czytałam, wypiliśmy we dwie sześć butelek...

(*Co p. Sienkiewicz wyrabia z piękniejszą połową Warszawy // Kurier Warszawski. 1880. – Режум доцмны: www.pshsienkiewicza.com*).

10.4. Spór o Sienkiewicza

Sienkiewicz atakowany był w ostrych i napastliwych w formie wystąpieniach publicystycznych znanych pisarzy: Teodora Tomasza Jeża, Zygmunta Kaczkowskiego, Bolesława Prusa, Józefa Ignacego Kraszewskiego oraz takich krytyków jak Wojciech Dzieduszycki czy Aleksander Świętochowski – że tylko ci zostaną wymienieni, chociaż katalog ich jest znacznie bogatszy.

Dla Wojciecha Dzieduszyckiego np. „postacie historyczne, które Sienkiewicz wprowadził na scenę, są niepodobne wcale do tych, które w istocie były i działały”. Zygmunt Kaczkowski dowodził, że Sienkiewicz stale „potyka się o historię, „potrąca” o geografę, zaś „w świetnych obrazach, które na głośną zasługują pochwałą, znajduje się jednak sporo niedokładności”, zaś Teodor Tomasz Jeż zarzucał mu brak znajomości dokumentów historycznych, pisząc: „autor ich chyba nie widział, a może widział, ale się nie przypatrzył i nie wsłuchał jak należy”. Natomiast Aleksander Świętochowski głosił pogląd, że „tendencja Sienkiewicza kazała kosztem prawdy historycznej rozrzucić fałszywe światła i cienie i idealizować to, co idealne nie było [...], nie potrzeba być Szajnochą, ażeby na każdej stronicy *Ogniem i mieczem*, w każdej postaci wykazać fałsz dziejowy”. Spory o powieści historyczne Henryka Sienkiewicza, o ich tendencyjności i niezgodności z prawdą historyczną trwają po dzień współczesny, stanowiąc wciąż aktualną sprawę recepcji *Trylogii*.”

(Jarowiecki J. *Posłowie* / Jarowiecki J. // Maria Konopnicka. Tom IV. *Pisma krytycznoliterackie*. – Warszawa : LSW, 1988. – S. 214).

Witold Gombrowicz: Sienkiewicz

Czytam Sienkiewicza. Dręcząca lektura. Mówimy: to dosyć kiepskie, i czytamy dalej. Powiadamy: ależ to taniocha – i nie możemy się oderwać. Wykrzykujemy: nieznośna opera! i czytamy w dalszym ciągu, urzeczeni.

Potężny geniusz! – i nigdy chyba nie było tak pierwszorzędnego pisarza drugorzędnego. To Homer drugiej kategorii, to Dumas Ojciec pierwszej klasy. Trudno też w dziejach literatury o przykład podobnego

oczarowania narodu, bardziej magicznego wpływu na wyobraźnię mas. Sienkiewicz, ten magik, ten uwodziciel, wsadził nam w głowy Kmicica wraz z Wołodyjowskim oraz panem Hetmanem Wielkim i zakorkował je. Odtąd nic innego Polakowi nie mogło naprawdę się podobać, nic antysienkiewiczowskiego, nic asienkiewiczowskiego. To zaszpunktowanie naszej wyobraźni sprawiło, że wiek nasz przeżywaliśmy jak na innej planecie i niewiele z myśli współczesnej przenikało w nas.

Przesadzam? Gdyby historia literatury przyjęła jako kryterium wpływ sztuki na ludzi, Sienkiewicz (ten demon, ta katastrofa naszego rozumu, ten szkodnik) powinien by zajmować w niej pięć razy więcej miejsca niż Mickiewicz. Któż czytał Mickiewicza z własnej i nieprzymuszonej woli, któż znał Słowackiego? Krasiński, Przybyszewski, Wyspiański... było ż to coś więcej niż literatura narzucana, literatura wmuszana? Lecz Sienkiewicz to wino, którym rzeczywiście upajaliśmy się i tu serca nasze były... i z kimkolwiek się rozmawiało, z lekarzem, z robotnikiem, z profesorem, z ziemianinem, z urzędnikiem, zawsze natrafiało się na Sienkiewicza, na Sienkiewicza jako na ostateczny, najbardziej intymny sekret polskiego smaku, polski „sen o urodzie”. Często był to Sienkiewicz zamaskowany – lub nie wyznany tylko, wstydliwie tajony – albo nawet czasem zapomniany – lecz zawsze Sienkiewicz. Dlaczego po Sienkiewiczu pisano jeszcze i wydawano książki – które nie były już książkami Sienkiewicza? [...] Jest to bowiem geniusz „łatwej urody”. Z przerażającą skutecznością splyca on wszystko, czego się dotknie, następuje tu swoiste pogodzenie życia z duchem, wszystkie antynomie, którymi krwawi się poważna literatura, zostają złagodzone i w rezultacie otrzymujemy powieści, które podlotki mogą czytać bez rumieńca. Dlaczegoż ten bezmiar tortur i okropności, jakimi wypełniona jest Trylogia lub *Quo vadis*, nie wzbudzą protestu we wrażliwych dziewicach, które omdlewają czytając Dostojewskiego? Gdyż wiadomo, że tortury sienkiewiczowskie opisane są „dla przyjemności”, tu nawet ból fizyczny staje się cukierkiem. Świat jego jest groźny, potężny, wspaniały, ma wszystkie zalety prawdziwego świata, ale naklejono na nim etykietkę „dla zabawy”, wskutek czego ma jeszcze i tę zaletę, że nie przeraża.

Lecz zabawa nie byłaby, sama przez się, taka zła, bo nigdzie nie jest powiedziane, że nie wolno się bawić, kokietować, marzyć... gdyby ta igraszka wartościami nie przybierała pozorów kultu wartości. Nikt nie broni sprzedawać kota, nie należy jednak sprzedawać kota w worku. Gdybyśmy zapytali Sienkiewicza: – Dlaczego upiększa pan historię? Dlaczego upraszcza pan ludzi? Dlaczego karmi pan Polaków stekiem naiwnych iluzji? Dlaczego usypia pan sumienia, tłumi pan myśl i hamuje postęp? – odpowiedź jest gotowa, zawarta w ostatnich słowach *Trylogii*: dla pokrzepienia serc. A zatem Naród stanowi ostateczne jego usprawiedliwienie. Lecz, oprócz narodu, także Bóg. Gdyż to właśnie ma być, w pojęciu Sienkiewicza i jego wielbicieli, pisarstwo *par excellence* moralne, oparte mocno na światopoglądzie katolickim, literatura „czysta”. Z czego okazuje się, że punkty wyjściowe Sienkiewicza zgodne są z naszą wiekową tradycją: wszystko, co się pisze, pisze się w imię Narodu i Boga, Boga i Narodu.

[...] Łatwo dostrzec, że te dwa pojęcia – naród i Bóg – nie dadzą się ze sobą całkowicie pogodzić, a w każdym razie nie nadają się do tego, aby je szeregować jedno obok drugiego. Bóg – to moralność absolutna, a naród to grupa ludzka o określonych dążeniach, walcząca o byt... Musimy więc zdecydować, czy najwyższą naszą racją jest nasze poczucie moralne, czy też interesy naszej grupy. Otóż pewne jest, że zarówno u Mickiewicza, jak u Sienkiewicza Bóg podporządkowany został narodowi i cnota była dla nich przede wszystkim narzędziem walki o zbiorową egzystencję. Ta słabość naszej indywidualnej moralności, ta nasza uparta stadowość, musiały z biegiem czasu wtrącić nas w laicyzm coraz wyraźniejszy i zaprawdę cnoty Sienkiewicza stają się już jawnym pretekstem dla urody, jest on jak kobieta, która pielęgnuje czystość w myśli i uczynkach nie po to, aby podobać się Bogu, lecz ponieważ instynkt ją zapewnia, że to się podoba mężczyznom. Na pozór więc tylko jest Sienkiewicz pisarzem katolickim i ładna jego cnota jest o sto mil od prawdziwej cnoty katolickiej, bolesnej, niewdzięcznej, będącej kategorycznym odepchnięciem zbyt łatwych uroków – cnota jego nie tylko doskonale godzi się z ciałem, ale nawet zdobi je jak uśmiech. Dlatego literaturę Sienkiewicza można by zdefiniować jako zlekceważenie wartości absolutnych w imię życia i jako propozycję „życia ułatwionego”.

[...] Ale nie lekceważmy Sienkiewicza. Od nas samych zależy, czy on stanie się narzędziem prawdy czy fałszu, i jego twórczość tak wstydliva może doprowadzić nas do samoobnażenia w większej mierze niż jakakolwiek inna. Demaskująca, obnażająca siła Sienkiewicza na tym właśnie polega, że on posuwa się po linii najmniejszego oporu, że cały jest przyjemnością, nieobowiązującym wyżyciem się w tanim marzeniu. Jeśli przestaniemy widzieć w nim nauczyciela i mistrza, jeśli zrozumiemy, że to jest poufny nasz marzyciel, wstydlivy opowiadacz snów, to książki jego urosną nam na miarę sztuki o charakterze spontanicznym, której analiza wprowadzi nas w mroki naszej osobowości. Gdybyśmy pisarstwo Sienkiewicza potraktowali w ten sposób, jako wyładowanie instynktów, pragnień, tajnych aspiracji, ujrzelibyśmy w nim prawdy o sobie, od których, być może, włosy stanęłyby nam dęba. Jak nikt, wprowadza on w te zakamarki naszej duszy, gdzie się urzeczywistnia polskie wymigiwanie się życiu, polskie uchylanie się prawdzie. Nasza „powierzchnowość”, nasza „lekkość”, nasz w gruncie rzeczy nieodpowiedzialny, dziecinny stosunek do życia i do kultury, nasza niewiara w pełną rzeczywistość egzystencji (wynikająca chyba z tego, że nie będąc w pełni Europą, nie jesteśmy Azją) ujawnia się tutaj tym gwałtowniej, im bardziej się tego wstydzi. Jeżeli nowoczesna myśl polska nie zdobędzie się na należytą przenikliwość to, przerażona tym odkryciem i pragnąc za wszelką cenę upodobnić się do Zachodu (lub do Wschodu), pocznie tępić w nas te „wady” i przerabiać naszą naturę – co doprowadzi do jednej więcej groteski. Jeżeli jednak będziemy dość rozumni, aby po prostu wyciągnąć z siebie konsekwencje, odkryjemy zapewne w sobie nieprzewidziane i niewyzyskane możliwości i zdołamy zaopatrzyć się w piękność zgoła odmienną od dotychczasowej. [...]

(Dziennik 1953–1956. – Kraków, 1988. – S. 352–362).

Ogniem i mieczem – powieść z dawnych lat Henryka Sienkiewicza (ocenił *Bolesław Prus*) (fragment)

[...]Dzieła sztuki składają się z dwu czynników, jakby z ciała i duszy. Duszą ich są przyczyny i zasadnicze cechy zjawisk, ciałem - ton, barwa, język, słowem to, co nazywamy formą. Słaba dusza i wątłe ciało wydają

dzieła mierne; wielka dusza i piękne ciało – arcydzieła. Zaś piękna dusza w wadliwym ciele albo ułomna dusza w pięknym ciele tworzą dzieła pośrednie.

Duszy powieści *Ogniem i mieczem* stanowczo brak cech wielkich i nowych, nade wszystko zaś jest ona koślawa, gdyż jest nieprawdziwą. Za to forma tego i wszystkich innych utworów Sienkiewicza wydaje mi się tak piękną, że my, literaci, moglibyśmy uczyć się na niej sztuki pisania. Nie twierdzę, że jest ona jedyną, najlepszą formą, ale że należy do najlepszych, jakie nasza literatura wydała.

Z tego względu Sienkiewicz zasługuje na tytuł znakomitego pisarza i najzupełniej wart jest rozgłosu, jaki pozyskał. Gdyby Sienkiewicz wziął za temat swoich pism, a lepiej - swoich sonat czy koncertów nie tylko wojnę kozacką, ale nawet kawałek cegły, jeszcze wy- wolałby wrażenie i był rozchwytywany.

Jedną cechą jego talentu jest logiczna wyobraźnia. On nie unosi się, lecz rozważa i porządkuje. Zdania określające i określane zajmują względem siebie takie miejsca, że czytelnik chwyta je najłatwiej; ogólne kontury całości poprzedzają opis części; przyczyny idą przed skutkami. Gdy określa jakąś własność, to nie za pomocą oderwanych pojęć, ale stosunków jej do innych własności; gdy określa przedmiot, to za pomocą najcharakterystyczniejszych jego składników, które oświetla charakterystycznymi synonimami. Na dowód – proszę przeczytać definicją r. 1647 (Prolog) albo życiorys Bohuna (t. 1, stronica 83-86). Jest tak obfitym w szczegółach, że czytelnik nie mógłby za nim wydażyć, ale jest tak porządnym, że prowadzi nas ze stopnia na stopień, nie wlokąc się, nie skacząc, ale jakby płynąc.

Drugą cechą jest realizm, używanie wyrazów, które bezpośrednio malują przedmiot czy własność i budzą w czytelniku nie tylko pojęcie, ale poczucie. Jego Dniestr i jego step pachną, jego pasowania się dwu ludzi wyciskają pot na czole czytelnika, jego fizjognomie i upiory mają kształty i barwy.

Dzięki tym prześlicznym zdolnościom zarzuca on na duszę czytelnika tyle haczyków, że wywikłać się z nich nie można. Widzisz, słyszysz, dotykasz, czujesz, a w końcu wierzysz. A jest tych wrażeń

takie mnóstwo, że wydaje ci się, że on nie pisze, ale że gra pełnymi akordami, całą orkiestrą, albo że maluje wszystkimi barwami tęczy. Jego styl jest szeroki i wzniosły; zaspakaja umysł, gdyż wyczerpuje przedmiot opisywany, a nadto pieści serce, gdyż Sienkiewicz ma smak arystokratyczny. W najwstrętniejszym przedmiocie znajdzie on jakieś cechy ładne, te wysuwa na pierwszy plan, a brzydkie zaciera. Gdy nie może tak zrobić z przedmiotem, wówczas oświetla go piękną sytuacją, a gdy mu i tego zabraknie – ozdabia melodią wyrazów. Tak wrażliwy smak jest bodaj czy nie najgłębszą cechą jego usposobienia; kto wie, czy nie on stworzył „historiozofia” powieści *Ogniem i mieczem*. Autor tak nie lubi podawać czytelnikowi rzeczy gorzkich, że nawet zmienił dzieje, pełne tylko goryczy...

To, co opowiada Sienkiewicz o Chmielnickim, jest bardzo ładne i malownicze, ale w tym nie czuć temperamentu wodza ani buntownika. To zaś, co ma mówić Chmielnicki: „A jeśliby... jeśliby... to... ja cię wykupił u Tuhaj-beja – ty to pamiętaj i powiedz...” To jest po prostu zabawne; w tym ustępie autor robi Chmielnickiego człowiekiem podłym w najgorszym gatunku, który w wilią buntu myśli tylko o swojej skórze i jeszcze w jaki sposób!...

Dziwna rzecz doprawdy, jak autor mało się zna na naturze obłądu buntowników. Przecież o jakiś zyciorys nie trudno nawet w historii Państwa Kościelnego.

Trzeba jednak dodać, że Chmielnicki dwa razy ma pozór wodza i odpowiednią atmosferę: raz w chwili wjazdu do miasteczka po bitwie korsuńskiej, drugi raz w Perejasławiu, gdy przyjmuje komisarzy. Lecz są to tylko żywe obrazy, malownicze pozy.

Może za wiele miejsca poświęciłem historii i historycznym nazwiskom, lecz więcej nierównie zajmują one miejsca w powieści, stanowią jej najpoważniejszy, że nie powiem niebezpieczny element. Ta część decyduje o społecznej wartości *Ogniem i mieczem* i niestety! mąci ideę sprawy, do dziś dnia pokutującej w naszym życiu, apoteozuje krwawymi łzami oplakaną politykę magnacką, uwłacza uczuciu sprawiedliwości. Jeżeli więc znajdzie się ktoś, kto upatrzy w powieści „historiozofia”, należy ostrzec, że myli się i że innych w błąd wprowadza.

Pominąwszy jednak zupełny brak historycznej prawdy, pominąwszy to, że Wiśniowiecki nie jest nie tylko sobą, ale nawet typem ówczesnego kapitalisty-magnata, to, że w Chmielnickim nie ma głównych cech buntownika, to wreszcie, że ani w jednym, ani w drugim nie ma cech wodza oba te charaktery jako charaktery są bogate i tworzą dwa typy wprost sobie przeciwne. Obaj posiadają wielką energią, ale w Wiśniowieckim koncentruje się ona w nerwach i w duszy, u Chmielnickiego tkwi w mięśniach i objawia się dzikimi wybuchami. Obaj mają ambicję, ale jeden poddaje ją idei wyższej, drugi obawie lub interesowi. Obaj są srodzy, ale jeden jest politykiem, drugi dzikim zwierzęciem. Obaj są potentaci, ale jeden urodził się nim, drugi jest dorobkiewiczem, który wdarł się na wyżynę zmęczony, rozgorączkowany. Obu otacza grono sług, ale jeden całuje swoich za ich cnoty, drugi tylko bije swoich za wady. Obaj mają chwilę zwątpienia, w której jeden modli się, drugi pije. Jeden z nich rozkazuje, drugi wrzeszczy; jeden jest samowładnym panem swego sztabu, drugi musi posługiwać się kłamliwymi fortelami wobec oszalałych pijaków; jeden myśli o Rzeczypospolitej, drugi albo o swoich krzywdach, albo o swoim strachu, albo o swojej ambicji.

Oto uwagi, jakie nasunęła mi powieść *Ogniem i mieczem*. Nie oceniałem jej miarą gustu, ale – zasad sformułowanych przez Taine'a, według mnie całkiem rozsądnych; nie oglądałem się na „wrażenia” opinii, ale na historię. Niechaj to będzie dowodem szacunku dla talentu, a życzliwości dla człowieka. Może być zresztą, że w niektórych punktach sądził nazbyt surowo i dlatego kończę tym, czym zacząłem: „Łatwiej jest krytykować aniżeli tworzyć.”

(Prus B. „*Ogniem i mieczem*” powieść z dawnych lat Henryka Sienkiewicza / Prus B. // *Pisma / pod red. Szwejkowskiego* Z. T. 29. – Warszawa, 1950. – S. 34–45).

Henryk Sienkiewicz: O powieści historycznej (fragment)

Sienkiewicz odpowiada na zarzuty wobec powieści historycznej, wygłoszone m.in. przez Taine'a, duńskiego krytyka Jorgensa Brandesa oraz Bolesława Prusa.

Ponieważ chodzi właśnie o powieść historyczną, zatem należy mi na wstępie stwierdzić, że zdania odmawiające jej słusznych podstaw

odbijają się o uszy niemal codziennie. U nas w ostatnich czasach zabrał głos w tej sprawie Brandes i z właściwą sobie zręcznością przytoczył, cały szereg argumentów na dowiedzenie, że powieść historyczna w zakresie literatury jest tym samym, czym „prawdziwa kawa figowa” w zakresie handlu. Równie jak kawa figowa, przez to samo, że jest figowa, nie może być prawdziwą, tak powieść, która z natury rzeczy jest utworem fantazji – nie może być historyczną.

Na powieść historyczną padł z wielu ust wyrok potępiający – i inaczej nie mogło być. – Czym ona jest? – pytano. – Jeśli chce być prawdą, to musi pozostać tylko historią; jeżeli zaś fantazja piszącego zerwie historyczne cugle i na kształt rozhukanego konia poniesie go w krainy nierzeczywiste – to utwór jego będzie historycznym fałszem. Ścisła historia – a zatem nie powieść; powieść – a zatem nie historia. Między tymi dwiema drogami nie masz wyboru. Połączenie prawdy dziejowej z fantazją wychodzi tylko na szkodę i prawdy, i fantazji, a z takiego związku mogą się rodzić tylko kalekie dzieci.

Inaczej mówiąc: historyczna powieść – to *contradictio in adiecto*. Zamiast historii może ona dać tylko surogat historyczny; zamiast złota prawdy - szych zamyślenia. To kawa figowa, z etykietą tym śmieszniejszą, że czytamy na niej dodatek: „prawdziwa figowa”.

Nawet głębsze umysły wygłaszały takie zdania. Że zaś płytkie uczyniły sobie z nich chorągiew, że najgłośniejsz powtarzają je dziś ci powieściopisarze, którym nie starczyłoby ni wiedzy, ni zdolności do napisania powieści historycznej, to - nie wina opinii, z którą trzeba się liczyć, i z którą policzymy się w dalszym ciągu tej rozprawy.

Tymczasem przejdźmy do następnych zarzutów.

Pokolenia ludzkie (mówią przeciwnicy powieści historycznej) zmieniają się tak dalece w ciągu wieków, że w niczym nie są do siebie podobne. Człowiek z czasów Odrodzenia, purytanin angielski z XVII wieku, jakobin z epoki wielkiej rewolucji francuskiej – i na koniec człowiek dzisiejszy są to typy pod względem pojęć, wierzeń, wyobrażeń, obyczajów i psychicznego nastroju zupełnie dla się niezrozumiałe. Chcąc poznać i zrozumieć jakiegokolwiek objawy życia, musimy je obserwować w chwili, gdy się dokonywają.

Człowiek dzisiejszy mógłby w takim tylko razie odtworzyć człowieka z XVII wieku, gdyby mógł go obserwować w jego życiu, ruchu i działalności. Obserwacja taka jest niemożliwą. Historia nie zostawiła tak szczegółowych materiałów, by one zdołały zastąpić obserwację bezpośrednią, której zresztą nic zastąpić nie może.

Cóż stąd wynika? Oto, że dzisiejszy pisarz może odtworzyć człowieka lat minionych tylko zewnątrz. Da mu ubiór, zbroję, pióra na helmie, zwroty językowe, właściwe minionej epoce, ale na tym koniec. W piersi takiego tworu, pod średniowieczną zbroją, będzie biło nowożytne serce; w mózgu jego, pod hełmem, będzie myślała nowożytna dusza. A gdybyśmy nawet przypuścili, że będzie to jakiś typ psychiczny od dzisiejszego odmienny, gdzie jest kryterium na to, że jest to typ prawdziwy? Powieściopisarz odtwarzający życie dzisiejsze może zawsze na swą obronę powiedzieć: dostrzegłem, obserwowałem - i oto synteza, oto treść tej obserwacji. Co więcej, czytelnik we własnej duszy, we własnym sposobie myślenia, we własnych spostrzeżeniach ma gotowy sprawdzian, czy wnioski autora są prawdą, czy fałszem.

Inaczej rzecz się ma w powieści historycznej. Autor ma tu tylko prawo powiedzieć: - Na postawach, które mi dała historia - fantazjowałem, a czytelnik nie ma w sobie żadnego środka sprawdzenia, o ile fantazja autorska była bliższą lub dalszą od minionej, ukrytej pod kurhanami dawnego życia prawdy.

Więc oto zamiast człowieka takiego, jakim był w danej epoce, autor daje nam znów jakiś nowożytny, skrzywiony twór, nie mający duszy ani o odrobinę więcej staroświeckiej niżli aktor grający rolę pierwszego lepszego bohatera czasów ubiegłych. - Ty nie masz danych, by prawdę stworzyć - mówi autorowi krytyka; czytelnik nie ma danych, by prawdę odczuć, więc znów dostaje kawę figową zamiast prawdziwej - i znów figową sprzedano mu z zapewnieniem, że jest prawdziwą.

Słowem: fałsz i bałamuctwo na każdym kroku. Epoce dasz koloryt taki, jaki będziesz chciał, to się znaczy nie taki, jaki miała. Pod względem psychicznym, jeśli nie masz talentu, wytworzysz manekiny, dobre do tego, by na nich porozwieszać średniowieczne stroje, a równie martwe i sztuczne jak owe drewniane głowy, na których kapelusznicy

wieszają kapelusze. Jeśli masz talent, stworzysz jakieś pozory życia i jakichś ludzi, których wartości życiowej, względnie do danej epoki, nie sprawdziłeś przez bezpośrednią obserwację, a do których czytelnik także nie ma klucza. Będą to, prawdopodobnie, mniej więcej tragiczne lub zabawne dziwolągi, w najlepszym razie współcześni aktorowie i aktorki, poprzebierani za dawnych rycerzy i damy. Być może, że czynisz to wszystko z dobrą wiarą; niemniej jednak twój człowiek z minionych epok jest fałszem, bo - musi być fałszem.

Następnie zamydlasz prawdę historyczną. Możesz nie przekreślać nawet zdarzeń dziejowych, ale jako powieściopisarz nie unikniesz jednego szkopu. Oto nadzwyczaj małym przyczynom przypiszesz nadzwyczaj wielkie skutki. Buckingham w powieści Dumasa-ojca kocha się w Annie austriackiej. Ponieważ po zwycięskiej wojnie mógłby wrócić jako ambasador do Paryża i być blisko ukochanej, przeto wypowiada wojnę, pomaga hugonotom oblężonym w Rochelle, rozbudza dawną nienawiść między Francją i Anglią, gotów wylać potoki krwi i zgubić własny naród. Owóż, czy wielkie zjawiska dziejowe mogą mieć tak błahe przyczyny? Ale dla powieściopisarza niczym to jest kazać się prywatnie zakochać Napoleonowi I w jakiejś pasterce z Pirenejów i tym wytłumaczyć jego wyprawę hiszpańską. Oto gotowy temat i wzór tworzenia powieści historycznych - wzór zapewne przesądzony, lecz można by przytoczyć mnóstwo przykładów, że większość powieści powstaje wedle podobnej modły. Aramis wydobywa z Bastylji sobowtóra Ludwika XIV – i gdyby nie instykt d'Artagnana, nie wiadomo, czy król-Słońce nie osiadłby w Bastylji na miejscu swego rzekomego bliźniaka, a wówczas – co za zmiany! Świat cały inaczej by wyglądał.

Powieść historyczna odrywa ludzi od rzeczywistości życia, odwraca umysły i dusze od nowoczesnych ideałów. Upaja ona wyobraźnię obrazami przesadzonego bohaterstwa, dla którego nie masz miejsca w dzisiejszym życiu. Przedstawia ona przeszłość lepszą i doskonalszą, niż była, więc przedstawia ją nie tylko fałszywie, ale i tak jeszcze, że wobec niej teraźniejszość wydaje się szarą, zimną, pozbawioną ciepła i życia. Koniecznym tego następstwem jest zniechęcenie.

W warunkach, jakie wytwarza powszechna walka o byt, w której

wszystkie siły umysłu i ciała winny być natężone, w której czujność na wszystko, co się dzieje, nie powinna nigdy, pod grozą upadku, zamykać oczy, powieść historyczna wytwarza półsennych marzycieli, pewnego rodzaju palaczy opium, nie mających ni ochoty, ni energii do walki. Jest przeto powieść nie tylko surogatem prawdy, ale czymś gorszym, bo narkotykiem, który odrzuca i osłabia. Oto są mniej więcej zarzuty, jakie czyniono powieści historycznej.

Piętrzą się one w ten sposób, że powieściopisarzowi historycznemu należałoby tylko złamać pióro i pójść rozpocząć pokutę. Szczęściem, istnieją i inne poglądy na całą sprawę. Akt oskarżenia przytoczyłem w formie tak mocnej, jak go spisano. Obecnie postaram się kolejno odpowiedzieć na zarzuty.

Przede wszystkim – powieść nie potrzebuje przekręcać historycznych zdarzeń. Jeśli autor tak czyni, ujma spadać powinna na niego, nie na rodzaj, który uprawia. Przypuściwszy nawet, że każda powieść zabarwia wypadki dziejowe pewną tendencją, można by zaraz spytać, czy istnieje jeden historyk, a raczej jedna księga historyczna tak przedmiotowa i bezstronna, aby ludzi lub zdarzeń nie przedstawiała w pewnym oświeceniu? Zachodzą tak rdzenne różnice w poglądach najznakomitszych historyków na największe postacie i czyny dziejowe, że wedle tych różnic Cezar może być albo warchołem, tyranem, zabójcą porządku społecznego, albo zbawcą ówczesnego Rzymu; Kato może być republikańskim wzorem cnót i rozumu albo upartym i głupowatym kozłem, który nie rozumiał nowego porządku rzeczy. Mówiąc nawiasem, taką opinię ma o nim znakomity badacz Mommsen. Nie widzę zresztą potrzeby przytaczać przykładów, choćby ze względu na zbyt wielką ich liczbę; rozumiem tylko, że skoro owe różnice nie uwłaczają powadze historii, tym bardziej pewien osobisty pogląd powieściopisarza na czyny dziejowe nie może służyć za podstawę do orzeczenia, że powieść historyczna musi być z natury rzeczy fałszem.

Zdarza się zapewne, że powieść historyczna przekręca wypadki lub nawet zmyśla je: zdarza się, że to czyni i historia. Wówczas i pierwsza, i druga będą kłamstwem. Ale mówią, że powieść przekręcać i zmyślać musi. Dlaczego? Bo jeśli tego nie uczyni, to będzie historią; więc albo historia,

albo powieść: jedno wyłącza drugie. Czy nie z większą słusznością można by powiedzieć, na przykład, o dzisiejszej powieści fizjologicznej: albo powieść, albo fizjologia? Powieść fizjologiczna – co to jest? Fantazja ożeniona z nauką tak pozytywną jak fizjologia – czy to także nie kawa figowa, najprawdziwsza kawa figowa? Zastanówmy się nad tym pytaniem.

Ale jeśli się bierze materiał gotowy, to jest ludzi i wypadki z dziejów – co wówczas ma do roboty fantazja i gdzie jest na nią miejsce? Albo się prawdę uszanuje i skreśli się historię, albo nie – i stworzy się bałamuctwo.

Jest w tym pozorna słuszność, ale – tylko pozorna. Na fantazję jest tyleż miejsca i pełni ona takąż samą służbę w powieści historycznej jak w psychologicznej. Przede wszystkim ożywia, przedstawia plastycznie, z przeszłości przenosi w obecność, ukazuje ludzi nie w trumnach, ale w czynach, nie ze skrzyżowanymi na piersiach rękoma i zamkniętymi oczyma, ale ze światłem w źrenicach. Historia, odtwarzając wypadki, odtwarza tylko ważniejsze; odtwarzając historycznych ludzi, daje tylko pewne wytyczne z ich życia, między którymi są ustawiczne przerwy. Wypełnić te przerwy jest zadaniem fantazji. Jest to czynność równająca się logicznemu odgadywaniu.

Czy jakowe stworzone przez fantazję prywatne zdarzenia, czyny, myśli miały rzeczywiście miejsce lub nie, może być rzeczą równie podrzędną jak to, czy Consuelo, Jean Valjean, Giliat, pani Bovary lub Paul Bretigny żyli lub nie żyli na świecie. Chodzi tylko i przede wszystkim o to, by owe zdarzenia prywatne były logicznie zgodne z barwą i nastrojem danej epoki; by zamiast stawać w sprzeczności z wypadkami dziejowymi i wpływać na nie przeważnie, czyniły raczej wrażenie pojedynczych rzeczywistych pasemek, z których była utkana materia ówczesnego życia. Chodzi dalej o to, by przy wypełnianiu przerw między wytycznymi żywota dziejowych postaci wypełnienia owe stały w logicznej zgodzie tak z czynami publicznymi, jak z ich psychicznym obliczem. Od tych warunków zależy możliwość i prawdopodobieństwo, które w każdej powieści historycznej czy niehistorycznej jest rzeczą główną, stanowczo ważniejszą niż autentyczność opisywanych zjawisk.

Widzimy z tego, że proces tworzenia w powieści historycznej i niehistorycznej jest jednaki. Fantazja na tle dziejów znajduje nie tylko

pole, ale i dane ogólne autentyczne, na mocy których może odgadywać logicznie i prawdopodobnie zjawiska szczegółowe.

Dodajmy że powieściopisarz jeśli nie zawsze jest, to przynajmniej zawsze powinien być obdarzony niepospolitą intuicją, a może nie za śmiałym wyda się wniosek, że powieść historyczna nie tylko nie potrzebuje być poniewieraniem prawdy dziejowej, ale może być jej objaśnieniem i dopełnieniem. Ona powlecze odpowiednią barwą szare mury wzniesione przez historię, ona wypełni odpowiednio ich szczeliny, odtworzy na mocy analogii odarte przez czas ornamentu, odgadnie to, co być mogło, wygrzebie, co zostało zapomniane, i nie przekręcając zdarzeń dziejowych, może ułatwić ich zrozumienie.

I może, bo odtworzy duszę człowieka lat minionych, jego namiętności, sposób myślenia; pokaże nam go, jak rzekłem wyżej, nie w mroku grobowej krypty, ale w świetle słonecznym.

Co jeśli uczynić zdoła, będzie w całym znaczeniu wyrazu – i powieścią, i historią.

Lecz wracam do głównego pytania: czy jest rzeczą możliwą odtworzyć wiernie i prawdziwie człowieka lat minionych? Wielkiego znaczenia obserwacji nie myślę podawać w wątpliwość, twierdzą tylko, że badania bezpośrednich a dokładnych świadectw, jakie zostawiły po sobie minione wieki, może ją w zupełności zastąpić, a poniekąd przewyższyć. Wróćmy się chwilę w wiek XVII naszej historii, z którego tyle zostało pamiętników, i weźmy pod uwagę pamiętniki takiego Paska. Twierdzą stanowczo, że większość z nas może na mocy tej książki zajrzeć dokładniej w głąb istoty pana Paska niż na mocy naocznych spostrzeżeń w głąb istoty np. Bleichroedera lub Rothschilda; mówiąc inaczej: dokładniej w szlachcica w. XVII niż w dzisiejszego bankiera.

Oto życie pierwszego leży przed nami spisane z całą szczerością człowieka, który sam dla siebie pisał; oto jest ono skończone – żadne niespodzianki nie mogą w nim mieć miejsca. Oto mamy człowieka w wojnie i pokoju, w życiu publicznym i prywatnym, na weselach, pogrzebach, ucztach, na łowach i przy gospodarce, na tratwach płynących do Gdańska, w sądzie i gościnie, w kościele i karczmie; znamy jego wierzenia, przesady; wiemy, jakim stylem listy pisał, jakim

mu na nie odpowiadano; jak się śmiał, jak się gniewał, jak zajeżdżał w piersi obuszkiem nieposłusznych czeladników, słowem – przeglądamy jego życie na wskroś. Porównując jego zapiski z zapiskami innych współczesnych, odróżnimy cechy typowe od osobistych i doprawdy żadna najbystrzejsza i najumiejtniejsza obserwacja nie może nam dać dokładniejszego obrazu, jaśniejszego pojęcia. Dodajmy do tego, że rozumiemy tę duszę przez pewien rodzaj atawizmu, bośmy ludźmi tej samej krwi i kości, i niech każdy nieuprzedzony sądzi, czy człowiek XVII wieku jest istotnie dla nas nieodgadnioną zagadką?

Paska się widzi i obserwować go można lepiej niż wielu współczesnych sobie ludzi. Spostrzeżenia nasze, tyżące się nowożytnego finansisty, mogą być nawet bez porównania więcej powierzchowne. Kto nie ma tradycji handlowej (a mówiąc nawiasem, nie ma jej zwykle literat), ten z trudnością może zrozumieć rozmaite czynniki grające w duszy człowieka, który te tradycje dziedziczył, który urodził się i wychował w atmosferze przesiąkniętej namiętnością zysku i zdobywania bogactw, choćby nad miarę ich użycia.

Prócz tego, człowiek nowożytny starannie ukrywa wnętrze swej istoty; przy tym nie leży przed nami w całości. Cywilizacja i wychowanie nadają mu pewne cechy ogólne, pod którymi dopatrywać dopiero potrzeba szczegółowych i indywidualnych. W ogóle człowiek dzisiejszy więcej panuje nad sobą, zatem jest mniej szczery. Obserwacja musi go starannie obskubywać uczynić to może i potrafi. Przeciwnicy to właśnie powieści historycznej pragną zacieśnić zakres obserwacji. Idąc konsekwentnie drogą ich rozumowania można by w końcu powiedzieć: literat jest istotą całkowicie różną od finansisty, chłopa, rzemieślnika; różne usposobienia, upodobania, odmienny kształt umysłu, a więc literat nie zdoła nigdy dobrać klucza do duszy finansisty, chłopa lub rzemieślnika. Nic tu nie pomoże jednoczesność tych ludzi, bo obserwując ich naocznie, dostrzeżemy tylko stronę zewnętrzną zjawisk. Czyżby można wysunąć stąd wniosek, że każdy może pisać tylko o tej klasie ludzi, do której sam należy? Przypuszczam, że na to nie zgodzą się najgorętsi wyznawcy doktryny potępiającej powieść historyczną.

(Sienkiewicz H. O powieści historycznej / Sienkiewicz H. // Dzieła. – T. XLV. – Режим доступу: <http://www.hamlet.edu.pl>).

11. W KRĘGU NATURALIZMU

Naturalizm w literaturze – nazwa metody twórczej i kierunku literackiego będącego swoistą odmianą późnego realizmu XIX-wiecznego, powstałego we Francji i rozpowszechnionego w prozie i dramacie europejskim ostatniego 30-lecia XIX w. Właściwym twórcą, prawodawcą i protagonistą naturalizmu był E. Zola, który sformułował podstawowe założenia doktryny w przedmowie do powieści *Teresa Raguin* i w studium programowym *Le roman experimental*. Program literacki, kształtujący się w klimacie rozsądnej myśli i naukowej fascynacji, był próbą stworzenia literatury posługującej się w docieraniu do prawdy takimi samymi metodami i narzędziami poznania, jakimi operują uczeni w laboratoriach eksperymentalnych.

(*Epoki literackie. Pozytywizm* / [red. S. Żurawski] – Warszawa : PWN, 2008. – S. 156).

11.1. Model literatury naturalistycznej:

- ✓ walka o byt; ludzie, kierujący się instynktami (wpływ teorii darwinizmu)
- ✓ rzetelna obserwacja, odrzucająca wszelką idealizację rzeczywistości, dokumentalizm
- ✓ fizjologiczna koncepcja człowieka, zdeteminowanego prawami natury i środowiska
- ✓ nowi bohaterowie: proletariat wiejski i przemysłowy, margines społeczny
- ✓ konflikt jako drapieżna walka o byt
- ✓ miłość jako odzwierciedlenie popędów seksualnych
- ✓ skłonność do rejestracyjnego, „fotograficznego” zapisu

- ✓ antyestetyzm
- ✓ używanie gwar, żargonu

W Polsce zainteresowanie twórczością naturalistów francuskich obudził pierwszy A. Sygietyński, autor cyklu studiów o Zoli, Flaubercie oraz dwóch powieści utrzymanych w klimacie naturalizmu – *Na skałach Calvados* i *Wysadzony z siodła*. Sympatie pronaturalistyczne ujawniał B. Prus w *Placówce*, w technice opisów środowiska chłopskiego i w fizjologicznym ujęciu charakterów. Za organ naturalizmu uchodził „Wędrowiec”, utwory naturalistyczne ogłaszał też „Przegląd tygodniowy”, a później „Prawda”. Do najwybitniejszych przedstawicieli naturalizmu polskiego zalicza się A. Dygasińskiego w jego licznych powieściach chłopskich, wielkomijskich i o tematyce zwierzęcej (m.in. *Beldonek, Zajęc*), G. Zapolską – zarówno w jej wybitnie naturalistycznym teatrze (*Moralność pani Dulskiej, Ich czworo*), jak i w powieściach (*Kaśka Kariatyda, Przedpiekle*) oraz w nowelistyce (*Menażeria ludzka*) i in.

(*Epoki literackie. Pozytywizm* / [red. S. Żurawski]. – Warszawa : PWN, 2008. – S. 158).

11.2. Gabriela Zapolska. Moralność pani Dulskiej

Najwybitniejszy, najczęściej wystawiany i przekładany na obce języki (19) dramat Gabrieli Zapolskiej. Podtytuł utworu: tragifarsa (czy tragikomedial) zwraca uwagę na nową jakość zarówno w zarysowaniu problematyki, jak i w poetyce utworu. Polega ona na połączeniu tonacji tragicznej i komicznej wydobywanej z ludzkich charakterów i sytuacji. Bohaterowie takiego „mieszanego” pod względem gatunkowym dramatu nie mogą być jednoznacznie tragiczni czy tylko śmieszni, trywialni... Temat uwiedzenia służącej w solidnym, mieszczańskim domu to jeden z częstych wątków naturalizmu, który czerpał materiał z obserwacji rzeczywistości. Dramat Zapolskiej także ma oparcie w faktach; autentyczna okazuje się sylwetka niezłomnej Dulskiej; prawdziwy pełen obłudy stosunek matki do romansu syna ze służącą...

(*Słownik literatury polskiej* / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.]. – Katowice : Videograf II, 2006. – S. 557).

W najwybitniejszej sztuce Gabrieli Zapolskiej ... można dostrzec dramat o nieśmiałej i nie do końca prawdziwej próbie buntu. Sztukę tę czytano na różne sposoby: jako pokazową antylekcję polskiego zakłamania, naturalistyczno-psychologiczny eksperyment dokonywany na żywym ciele bohaterów, czy sztukę o zabijaniu duszy. Na temat tej „tragifarsy kołtuńskiej” zapisano sterty arkuszy, najczęściej czyniąc z energicznej mieszczyki monstrum pożerające swoich najbliższych dzięki doprowadzonej do perfekcji sztuki obłudy i samoobłudy. Zapolska w *Moralności pani Dulskiej* pokazuje bowiem rodzinę scalaną siłą kobiecego despotyzmu, którego narzędziem jest obłuda, a źródłem ... strach.

(Matuszek G. *Gabriela Zapolska. Historia literatury polskiej. Tom VII. Młoda Polska / Matuszek G. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Wydawnictwo SMS, 2004. – S. 136–137*).

Pytania i zagadnienia do dyskusji:

Jak można traktować matriarchalny porządek panujący w domu Dulskich?

Jak możemy zobaczyć reguły walki o byt (zgodnie z naturalistycznym paradygmatem) w rodzinnej mikroprzestrzeni? Jakie osobniki są silne, jakie słabe?

Czym czy kim jest kołtun – słowo-klucz dramatu?

Kto jest, Twoim zdaniem, najbardziej tragiczną postacią dramatu?

Zapolska korzysta z chwytu kontrastowania postaci. Określ takich bohaterów, zbudowanych na zasadzie kontrastu.

Jaką rolę pełnią rozbudowane didaskalia? Jakie realia lwowskie zostały wymienione w dramacie?

Co znaczy termin „dulszczyzna”? Dulszczyzna dzisiaj. Spróbuj ocenić czasy i środowiska, w których obowiązuje pogląd, że „swoje brudy należy prać we własnym domu”, oraz tych, w których upublicznia się życie prywatne.

Czym jest moralność w dramacie? Pokaż kodeks moralny, którym kierują się bohaterowie dramatu. Wyszukaj cytaty z dramatu na potwierdzenie swoich słów.

Literatura

1. *Bachórz J.* Bolesław Prus. Historia literatury polskiej. Tom VI. Pozytywizm / J. Bachórz. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Wydawnictwo SMS, 2006. – S. 339–390.
2. *Bachórz J.* Pozytywizm / J. Bachórz. – Warszawa : Wydawnictwo Stentor, 1999.
3. *Biedrzycki K.* Czytam „Chama” // Znak. – 1996. – № 489. – S. 74–77.
4. *Borkowska G.* Eliza Orzeszkowa / Borkowska G. // Historia literatury polskiej. T. VI. Pozytywizm. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Wydawnictwo SMS, 2006. – S. 335–338.
5. *Budrewicz T.* Poezja „niepoetyckich czasów” / Budrewicz T. // Historia literatury polskiej. Tom IV. Pozytywizm. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa, 2006. – S. 237–241.
6. *Gombrowicz W.* Dziennik 1953–1956. – Krakow : Wydawnictwo Literackie, 1988.
7. Epoki literackie. Pozytywizm / [red. S. Żurawski]. – Warszawa : PWN, 2008.
8. Epoki literackie od antyku do współczesności / pod red. M. Hańczakowskiego, M. Kuziak, A. Zawadzkiego, B. Żynis. – Bielsko-Biała : PPU „Park”, 2003.
9. Epoki literackie. Wielki leksykon literatury polskiej. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006.
10. Historia literatury i kultury polskiej. T. 2. Romantyzm. Pozytywizm / [red. A. Skoczek]. – Warszawa : Świat Książki, 2007.
11. *Jarowiecki J.* Posłowie / Jarowiecki J. // Maria Konopnicka. Tom IV. Pisma krytycznoliterackie. – Warszawa : LSW, 1988. – S. 197–220.
12. *Kamieńska A.* Przedmowa / Maria Konopnicka // Wiersze wybrane. – Warszawa : PIW, 1965. – S. 12–17.
13. *Markiewicz H.* „Lalka” Bolesława Prusa / Markiewicz H. – Warszawa, Czytelnik, 1967. – S. 258–267.
14. *Markiewicz H.* Pozytywizm / Markiewicz H. – Warszawa : PWN, 2000.
15. *Markiewicz H.* Pozytywizm / Markiewicz H. – Wyd. VII. – Warszawa : PWN, 2008.
16. *Matuszek G.* Gabriela Zapolska. Historia literatury polskiej. Tom VII. Młoda Polska / Matuszek G. – Bochnia ; Kraków ; Warszawa : Wydawnictwo SMS, 2004. – S. 136–137.
17. *Miłosz Cz.* Historia literatury polskiej do roku 1939 / Miłosz Cz. – Kraków : Znak, 1994.

18. *Potocki A.* Szkice i wrażenia literackie / Potocki A. // Trylogia Sienkiewicza. Studia. Szkice. Polemiki / Oprac. T. Jodelka. – Warszawa, 1962.
19. *Pozytywiści polscy* // Historia Polski. Ostatnie lata w niewoli. – Warszawa : DeAgostini, 2005. – S. 145–150.
20. *Pozytywizm. Materiały do ćwiczeń* / [pod red. Knysz-Tomaszewskej D.]. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski Wydział Polonistyki, 1997.
21. *Programy i dyskusje literackie pozytywizmu* / Oprac. J. Kulczycka-Saloni. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
22. *Prus B.* Kroniki / Oprac. Szweykowski Z. – Warszawa, 1966. – T. 16.
23. *Prus B.* Pisma / Prus B. ; pod red. Szweykowskiego Z. – Warszawa, 1950. – T. 29.
24. *Słownik literatury polskiej* / [Piechota M., Pytasz M., Wilczek P.]. – Katowice : Videograf II, 2006.
25. *Szymanowski G.* Historia ludzi. Od renesansu do rewolucji październikowej / Szymanowski G., Bobiński W. – Kraków : Znak, 2001.
26. *Świętochowski A.* Praca u podstaw / Świętochowski A. // Publicystyka okresu pozytywizmu 1860–1900. Antologia / [Oprac. Fita S.] – Warszawa : IBL PAN, 2002.
27. *Tarnowski S.* O literaturze polskiej XIX wieku / Tarnowski S. – Warszawa : PWN, 1977.
28. *Tokarczuk O.* Lalka i perła / Tokarczuk O. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2001.
29. *Tomkowski J.* Co to jest pozytywizm? / Tomkowski J. // *Pozytywizm. Materiały do ćwiczeń* / [pod red. Knysz-Tomaszewskej D.] – Warszawa, 1997. – S. 15–17.
30. *Wyka K.* O sztuce pisarskiej Sienkiewicza. Fragmenty / Wyka K. // *Pozytywizm. Materiały do ćwiczeń* / [pod red. Knysz-Tomaszewskej D.]. – Warszawa, 1997. – S. 150–164.

Интернет-ресурси

<http://www.hamlet.edu.pl>
http://historia_kobiet.w.interia.pl/teksty/
<http://loustrzyki.edu.pl>
<http://pozytywizm.klp.pl>
<http://pshsienkiewicza.com>
<http://sd.org.ua>

Список художніх творів, обов'язкових для прочитання

- A. Asnyk. Wybrane poezje.
- M. Konopnicka. Wybrane poezje.
- F. Faleński. Wybrane poezje.
- W. Gomułicki. Wybrane poezje.
- M. Konopnicka. Nowele. Nasza szkapca.
- E. Orzeszko. Nowele. A..B..C.. Dobra pani
- E. Orzeszko. Nad Niemnem
- B. Prus. Lalka
- H. Sienkiewicz. Ogniem i mieczem.
- G. Zapolska. Moralność pani Dulskiej

Рекомендовані твори

- M. Konopnicka. Nowele i opowiadania (na wybór)
- E. Orzeszko. Nowele i opowiadania (na wybór). Cham
- B. Prus. Nowele i opowiadania (na wybór). Faraon
- H. Sienkiewicz. Quo vadis. Bez dogmatu
- G. Zapolska. Ich czworo. Kaśka Kariatyda. Małazka (na wybór)

Питання до іспиту

1. Sytuacja polityczna w Polsce po powstaniu styczniowym. Polska pod zaborami. Ramy czasowe pozytywizmu.
2. Nazwa „pozytywizm”. Europejskie modele światopoglądowe. Filozofowie epoki.
3. Program i zasadnicze hasła polskiego pozytywizmu. Pozytywizm warszawski.
4. Debaty literackie. Walka „starej” i „młodej prasy”. Utylitaryzm a literatura.
5. Poetyka utworów realistycznych. Pozytywizm i realizm. Ogólna charakterystyka realizmu europejskiego.
6. Tematyka utworów polskiego pozytywizmu. Typ bohatera pozytywistycznego.
7. Program prozy tendencyjnej (na przykładzie jednego z utworów).
8. Najpopularniejsze gatunki literackie pozytywizmu.
9. Poezja w czasach pozytywizmu. Najwybitniejsi poeci epoki.
10. Poezja M. Konopnickiej. Twórczość M. Konopnickiej dla dzieci.
11. Główne nurty tematyczne poezji A. Asnyka.
12. Problematyka nowel M. Konopnickiej „Nasza szkapą” i E. Orzeszkowej „Dobra pani”, „A...B...C...”.
13. Echa powstania styczniowego w powieści E. Orzeszkowej „Nad Niemnem”.
14. Postać Justyny Orzełskiej z powieści E. Orzeszkowej „Nad Niemnem” (z przytoczeniem wiersza Cz. Miłósza „Rozbieranie Justyny”) oraz charakterystyka innych głównych postaci powieści.
15. Kryteria wartościowania świata w „Nad Niemnem” E. Orzeszkowej. Czy „Nad Niemnem” jest powieścią tendencyjną?
16. Przyroda, jej rola w „Nad Niemnem” E. Orzeszkowej.
17. „Kamizelka” i „Katarzynka” B. Prusa jako arcydzieła polskiej nowelistyki.
18. Los dziecka w nowelistyce polskiego pozytywizmu (na przykładzie nowel Konopnickiej, Orzeszkowej, Prusa, Sienkiewicza).
19. Panorama XIX-wiecznej Warszawy w „Lalce” B. Prusa.
20. Wokulski – romantyk czy pozytywista? Szczegółowa charakterystyka postaci głównego bohatera.
21. Izabella Łęcka i miłość fatalna.
22. „Lalka” jako powieść o trzech pokoleniach idealistów.
23. Sława i spór o Sienkiewicza. Niezwykła popularność „Trylogii”. Krytyka o Sienkiewiczu.
24. Przygody i miłość w powieści H. Sienkiewicza „Ogniem i mieczem”.

-
25. Świat wartości bohaterów „Ogniem i mieczem”. „Trylogia” a idea „ku pokrzepieniu serc”.
 26. Historia w „Ogniem i mieczem”. Postaci historyczne i fikcyjne powieści.
 27. Naturalizm jako nurt literacki epoki pozytywizmu. Wzorce europejskie. Główne założenia i cechy naturalizmu. Przedstawiciele polskiego naturalizmu.
 28. „Moralność pani Dulskiej” jako dramat naturalistyczny.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ПОЗИТИВІЗМ)

УПОРЯДНИК
СТЕЛЬМАХ Христина Миколаївна

Хрестоматія
для студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»
напряму підготовки «Мова та література (польська)»

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 6,4. Тираж 100 пр. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007